

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

В. В. Кизилова

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА МОВЛЕННЄВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих
навчальних закладів*

**Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2011**

УДК 811.161.2
ББК 81.411.1–923
К38

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів
(лист №1/11-6208 від 09.07.10)*

Рецензенти:

- Астаф'єв О. Г.** — доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Кузьменко В. І.** — доктор філологічних наук, професор Київського славістичного університету.
- Штонь Г. М.** — доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кизилова В. В.

К38 Теорія і практика мовленнєвої комунікації : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Кизилова ; Держ. закл. „Луган. нац. у-т імені Тараса Шевченка. — Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. — 184 с.

ISBN 978-611-509-036-5

Навчальний посібник розроблений відповідно до програми курсу «Теорія і практика мовленнєвої комунікації», що викладається студентам спеціальності «Початкова освіта». У ньому реалізований комплексний підхід до навчання мовленнєвому спілкуванню, згідно з яким навчання мовленнєвої комунікації повинно мати таку мету:

- оволодіння нормами літературної мови;
- уміння будувати мовлення із застосуванням різноманітних засобів залежно від умов спілкування;
- удосконалення навичок усіх видів мовленнєвої діяльності;
- знання психологічних механізмів взаємодії людей.

Посібник побудований згідно з сучасними вимогами кредитно-модульної системи. Він складається з двох модулів (розділів), що в свою чергу містять теоретичний матеріал, вправи та методичні рекомендації до практичних занять, завдання до самостійної роботи.

Призначений для студентів педагогічних спеціальностей.

УДК 811.161.2
ББК 81.411.1–923

ISBN 978-611-509-036-5

© Кизилова В. В., 2011
© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
-----------------	---

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ПРО МОВЛЕННСВУ КОМУНІКАЦІЮ. МЕТА Й ХАРАКТЕР МОВЛЕННСВОЇ КОМУНІКАЦІЇ	8
---	----------

Тема 1. Основні поняття теорії мовленнєвої комунікації	8
Тема 2. Логіко-емоційні засади комунікації.....	16
Тема 3. Мовленнєвий етикет	23
Тема 4. Етика і психологія мовленнєвої поведінки	30
Тема 5. Вербальні засоби професійно-педагогічної комунікації	49
Тема 6. Культура спілкування	57
Тема 7. Підготовка виступу перед аудиторією	63
Практичні заняття	69
Самостійна робота студентів	79

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ. КОМУНІКАТИВНІ ОЗНАКИ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ	80
--	-----------

Тема 1. Сучасна теоретична концепція культури мовлення.....	80
Тема 2. Правильність мовлення	87
Тема 3. Основні комунікативні ознаки культури мовлення	96
Тема 4. Виразність як ознака культури мовлення. Технічні показники виразного мовлення й виразного читання	108
Тема 5. Засоби логіко-емоційної виразності мовлення....	114
Практичні заняття	125
Самостійна робота студентів	166
Контрольні запитання до курсу.....	179
Література до курсу.....	181

ПЕРЕДМОВА

До випускників педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів України висуваються вимоги наявності в них не лише високого професіоналізму, а й глибокого розуміння принципів спілкування, насамперед мовленнєвого. Культура спілкування, як і багато інших якостей особистості, не належить до категорії вроджених або біологічно успадкованих, а формується у процесі індивідуального розвитку як результат виховання й навчання.

Сучасний підхід до навчання мови визначається як основними функціями самої мови — слугувати найважливішим засобом спілкування й пізнання, так і замовленням суспільства — сформувати різнобічно розвинену й соціально активну особистість, якій притаманна справжня культура спілкування, котра сповнена поваги до рідної мови, вміє вести діалог, дискутувати, толерантно відстоювати свої погляди, точно й аргументовано висловлювати свої думки, дотримуючись при цьому мовних норм і правил мовленнєвої поведінки.

Тому нашим першочерговим завданням є не лише навчити студентів мови, а й навчити володіти нею, тобто застосовувати набуті знання в конкретній мовленнєвій ситуації, підготувати студентів до вирішення практичних завдань щодо організації педагогічного спілкування зі своїми майбутніми вихованцями.

Вищезазначені завдання послідовно реалізуються у процесі викладання курсу «Теорія і практика мовленнєвої комунікації». Він належить до низки філологічних дисциплін і дає уявлення про роль мовленнєвої комунікації в «контактній зоні», поняття про мову і стиль мовлення та мовленнєві тактики спілкування з урахуванням его-станів співбесідника. Мовленнєва комунікація визначається нами як спілкування словом через використання засобів

мовлення. Предмет мовленнєвої комунікації — ситуація спілкування засобами мовлення.

Програма курсу будується на висвітленні таких моментів:

- загальне поняття про мовленнєву комунікацію й основні форми комунікативної поведінки;
- історичне становлення міжособистісного та громадського спілкування людей;
- мета й характер мовленнєвої комунікації;
- технічно-практичні аспекти мовленнєвої комунікації та питання культури спілкування.

Курс ґрунтується на розумінні мовленнєвої комунікації як ситуації, що побудована на вживанні нормативної лексики й загалом дотриманні норм літературної мови. Тому безперечний зв'язок цієї дисципліни з курсом «Основи культури й техніки мовлення». Робиться акцент на удосконаленні норм сучасної української літературної мови, знанні основних комунікативних ознак культури мовлення (його точності, логічності, доречності, чистоті, багатстві тощо). Крім того, значна увага приділяється етиці і психології мовленнєвої діяльності, а також техніці мовлення як основному шляху досягнення згоди при мовленнєвій комунікації, зокрема витокам та структурі риторики та удосконаленню основних видів мовленнєвої діяльності взагалі.

Навчальний посібник розроблений відповідно до програми курсу «Теорія та практика мовленнєвої комунікації». У ньому реалізований комплексний підхід до навчання мовленнєвому спілкуванню. Згідно з ним навчання мовленнєвої комунікації повинно мати таку мету:

- оволодіння нормами літературної мови;
- знання основних комунікативних ознак мовлення;
- уміння будувати мовлення із застосуванням різноманітних засобів залежно від умов спілкування;
- удосконалення навичок усіх видів мовленнєвої діяльності;
- знання психологічних механізмів взаємодії людей.

Посібник побудований згідно з сучасними вимогами. Він складається з двох модулів (розділів), що в свою чергу містять теоретичний матеріал, вправи та методичні рекомендації до практичних занять, завдання до самостійної роботи. Рекомендована для самостійного опрацювання література включає монографічні джерела, журнальні й газетні публікації, підручники й довідники, різноманітні словники. Опрацювання цих джерел збагатить студентів цікавим науковим матеріалом, що в силу незначної кількості лекційних годин на аудиторних заняттях не розглядався, і, звичайно, слугуватиме додатковим джерелом при підготовці до практичних занять, модульних контрольних робіт, а також до майбутньої професійної діяльності.

Навчальний посібник призначений для студентів інституту педагогіки і психології та може бути використаний на практичних заняттях (денного й заочного відділення), в організації самостійної роботи над мовленнєвою культурою всіх, хто цікавиться її проблемами і прагне підвищити свій освітній рівень.

Мова — це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова — це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова — це ще й музика, мелодика, барви буття, сучасна художня, інтелектуальна і мислительна діяльність народу.

О. Гончар

Мова є не лише засобом спілкування. Це також спосіб сприймання світу, відтворення його в свідомості людини.

О. Пономарів

Мова — то не просто звуки, витворені відповідними м'язами відповідних органів. Це — голос народу, неповторного тембру й інтонації, що є одним із чинників спадкового механізму... Втрата слуху веде до втрати тембру, отже — власного голосу, що в кінцевому рахунку нівелює народ як неповторне, оригінальне явище.

Б. Олійник

*Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих — рідна мова,
Вишневих ніжність пелюстків,
Сурма походу світанкова,
Неволі стогін, волі спів,
Життя духовного основа.*

М. Рильський

РОЗДІЛ 1.

ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ПРО МОВЛЕННЄВУ КОМУНІКАЦІЮ. МЕТА Й ХАРАКТЕР МОВЛЕННЄВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

ТЕМА 1. Основні поняття теорії мовленнєвої комунікації

- *комунікація;*
- *мова й мовлення;*
- *функції мови й мовлення;*
- *мовлення й мислення;*
- *мовленнєва діяльність;*
- *форми та типи мовленнєвої комунікації;*
- *види мовленнєвої діяльності;*
- *модель мовленнєвої комунікації.*

Слово „комунікація” — одне з багатьох слів іншомовного походження, що сьогодні широко використовується в українській мові. Воно походить від латинського слова *communico*, що означає „роблю спільним, зв’язую, спілкуюсь”. Тому найбільш близьким до нього по значенню є українське слово „спілкування”. Від слова „комунікація” походять такі слова, як „комунікабельний”, „комунікабельність”, „комунікативний”.

Друге значення слова „комунікація” — шляхи сполучення транспорту, зв’язку (підземні, повітряні комунікації). У нашому курсі цей термін уживається у першому значенні, оскільки об’єктом вивчення є саме спілкування між людьми. З цим значенням пов’язане й наукове визначення поняття: „Комунікація — специфічна форма взаємодії людей у процесі їх пізнавально-трудової діяльності” [7, 233].

Специфічність взаємодії людей у процесі їх життєдіяльності полягає у використанні *мови*, що виступає і як засіб

людського спілкування, і як засіб пізнання. Завдяки цьому комунікація між людьми є найважливішим механізмом становлення людини як соціальної особистості, засобом впливу суспільства на особистість.

Головна мета мовленнєвої комунікації — обмін різноманітною інформацією. Засоби її передачі від людини до людини поділяються на вербальні (словесні) та невербальні. *Вербальна комунікація* — це спілкування за допомогою слів, *невербальна* — передача інформації за допомогою різних несловесних символів та знаків (міміка, жести, рухи тіла тощо).

Загальноприйнято вважати, що найважливішим засобом спілкування є мова. Проте у виразі „мовленнєва комунікація” використовується інше слово „мовленнєва”. Ці слова різняться в багатьох мовах, у тому числі в українській.

Мова — це система знаків, одиниці якої й відносини між ними утворюють ієрархічно впорядковану структуру. У цьому розумінні говорять про систему української, англійської, російської та будь-якої іншої мови. Універсальними мовними одиницями є звуки, морфемі, слова, словосполучення, речення. У кожній мові існують правила, норми використання тих чи інших одиниць.

Термін „мовлення” використовується в двох значеннях. По-перше, *мовленням* називається один з видів комунікативної діяльності людини: використання мови для спілкування з іншими людьми. У цьому розумінні *мовлення* — це конкретна діяльність, що виражається або звуковою, або письмовою формою. По-друге, *мовленням* називається результат діяльності — текст (стаття, повідомлення тощо) [7, 237].

Таким чином, у слові „мова” домінуючим значенням є „система, структура”, а в слові „мовлення” — „діяльність”. Тому зрозуміло, що для визначення слова „комунікація” доречно використовувати термін „мовленнєва”.

В аспекті проблем мовленнєвої комунікації межа між поняттями мова — мовлення нечітка, оскільки будь-яке мовленнєве висловлення (усне чи письмове) — це мовлення.

Їх **функціями** (виходячи з визначення мовленнєвої комунікації) є :

1. Інформаційна — передача інформації, повідомлення про думки, наміри людей.
2. Агітаційна — спонукання, заклик, прохання.
3. Емотивна — безпосереднє вираження почуттів, емоцій.

Крім того, говорять ще про наявність метамовної (використання мови для опису предмета) та фатичної (встановлення контакту між учасниками спілкування) функцій.

Найважливішою функцією мовлення як діяльності в процесі комунікації є функція вираження думки. Поняття *мовлення* та *мислення* не тотожні. З одного боку, мислення ширше, ніж мовлення, оскільки воно використовує не лише мову: водночас з мовленнєвим мисленням існує практично-дійове та наочно-образне мислення. З іншого боку, в якомусь розумінні мовлення ширше мислення, оскільки передає не лише понятійний зміст, а й емоції. Крім того, мовлення стилістично забарвлене й соціально диференційоване, тобто варіативне.

Розрізняють два види мовлення: зовнішнє та внутрішнє. **Внутрішнім мовленням** називають мовне оформлення думки без її висловлення, усного чи письмового. Тут мовні значення використовуються поза процесом реальної комунікації. Навіть із самої назви зрозуміло, що цей процес прихований від безпосереднього спостереження і глибоко ще не досліджений. Уважається, що процес внутрішнього мовлення відбувається з більшою швидкістю й саме внутрішнє мовлення відрізняється мірою мовного оформлення й залежністю від умов.

Виділяють *три основних типи* внутрішнього мовлення:

- внутрішнє проговорювання, тобто „мовлення про себе”,

що зберігає структуру зовнішнього мовлення, але позбавлене його звукового та графічного оформлення;

- власне внутрішнє мовлення, що виступає як засіб мислення. При цьому людина користується специфічними одиницями (предметними кодами, кодами образів). Таке мовлення має специфічну структуру, що відрізняється від структури зовнішнього мовлення;
- внутрішнє програмування, тобто формування й закріплення у специфічних одиницях програми мовленнєвого висловлення, цілого тексту або його частин.

Зовнішнє мовлення — це процес мовленнєвої діяльності, що включає різноманітні механізми кодування й декодування інформації. Зовнішнє мовлення — це те, що ми вимовляємо, чуємо, пишемо, читаємо.

Мовленнєва діяльність як один з видів діяльності людини характеризується цілеспрямованістю і складається з кількох послідовних фаз: орієнтація, планування (у вигляді внутрішнього програмування), реалізація й контроль. Відповідно до цих фаз здійснюється кожна окрема мовленнєва дія.

Вихідним моментом будь-якої мовленнєвої дії є *мовленнєва ситуація*, тобто такий збіг обставин, що спонукає людину до мовленнєвої дії, наприклад, до висловлення. Приклади мовленнєвих ситуацій: необхідність відповісти на запитання, зробити доповідь про результати роботи, написати листа тощо. Мовленнєва ситуація породжує мотив висловлення, що в окремих випадках переростає в потребу його здійснення.

У реалізації мовленнєвої дії виділяють **наступні етапи**:

1. Підготовка висловлення: усвідомлення мотивів, потреб, цілей, ймовірне прогнозування результатів висловлення на основі попереднього досвіду і врахування ситуації.
2. Структурування висловлення: вибір слів, розташу-

вання їх у потрібній послідовності і граматичне оформлення.

3. Перехід до зовнішнього мовлення: звукове або графічне оформлення висловлення. Цей етап найбільш відповідальний, оскільки він визначає позитивний або негативний результат висловлення.

Про результати мовленнєвої дії судять по його сприйняттю та по реакції на нього, тобто зворотному зв'язку.

Сприйняття мовлення (процес слухання або читання) включає наступні етапи:

- 1) перехід з акустичного або графічного коду на код внутрішнього мовлення;
- 2) розшифровка синтаксичних структур, граматичних форм;
- 3) розуміння загального плану висловлення;
- 4) розуміння задумів та мотивів висловлення;
- 5) оцінка отриманої інформації (змісту висловлення, його ідеї, позиції мовця тощо);
- 6) розуміння вибору форми та мовних засобів.

Розуміння (як складова частина процесу сприйняття) включає два рівня: мовний та змістовий. Перший без другого можливий, а другий без першого — ні. Очевидно, що повне розуміння досягається не завжди. Ефективне сприйняття можливе лише за активного бажання того, хто сприймає, зрозуміти мовлення автора висловлення.

Зворотний зв'язок (тобто реакція на висловлення) — важливий елемент контролю мовленнєвої дії, що дозволяє оцінити її результати. Найбільш повно зворотний зв'язок відбувається в діалозі.

Якість розуміння повідомлення залежить від низки чинників — різних умов, за яких здійснюється комунікація. Сукупність таких умов прийнято називати **контекстом**. Загальний контекст мовленнєвого спілкування складається з явного та прихованого. **Явний (або експліцитний) контекст** включає те, що підлягає безпосередньому спостереженню. Він поділяється на вербальний та

невербальний. *Прихований (або імпліцитний) контекст* — це те, що не підлягає безпосередньому спостереженню. У прихований контекст включають мотиви, цілі, наміри та установки комунікантів, їх особистісні характеристики (рівень освіти, соціальна приналежність, характер тощо). Залежно від контексту висловлювання може призвести до різних результатів.

Оскільки головна мета мовленнєвого спілкування — це обмін інформацією, тобто передача та сприйняття змісту висловлювання, людина завжди, як правило, прагне бути зрозумілою. Для цього необхідно враховувати та правильно використовувати чинники, що впливають на процес спілкування. З їх урахуванням виділяють різні форми та типи мовленнєвої комунікації.

Розрізняють **усну та писемну форми** мовленнєвої комунікації. Кожній формі притаманна низка ознак, на підставі яких виділяються типи мовленнєвої комунікації. До них варто віднести такі:

1) умови спілкування:

- пряме, або безпосереднє, спілкування з активним зворотним зв'язком (напр., діалог) та з пасивним зворотним зв'язком (напр., письмове розпорядження);
- опосередковане спілкування (напр., виступ по радіо, телебаченню, в засобах масової інформації);

2) кількість учасників:

- монолог (мовлення однієї людини);
- діалог (мовлення двох людей);
- полілог (мовлення кількох людей);

3) мета спілкування:

- інформування;
- переконання;
- розважання;

4) характер ситуації:

- ділове спілкування (доповідь, лекція, дискусія тощо);

- побутове спілкування (розмови з близькими людьми тощо).

Для кожного типу комунікації існують специфічні мовні засоби (слова, граматичні конструкції тощо), тактика поведінки, володіння якими на практиці є необхідною умовою досягнення успіху в процесі мовленнєвої комунікації.

З погляду механізмів кодування-декодування інформації мовленнєва діяльність включає чотири основних аспекти, які прийнято називати **видами мовленнєвої діяльності**: говоріння, слухання, письмо, читання.

Говоріння — це відправлення мовленнєвих акустичних сигналів, що несуть інформацію.

Слухання (або аудіювання) — сприйняття мовленнєвих акустичних сигналів та їх розуміння.

Письмо — шифрування мовленнєвих сигналів за допомогою графічних символів.

Читання — розшифрування графічних знаків та розуміння їх значень.

Механізми кодування інформації діють при говорінні та письмі, механізми декодування — при слуханні та читанні. При говорінні та слуханні людина оперує акустичними сигналами, під час читання та письма — графічними знаками.

Зазначені чотири види мовленнєвої діяльності складають основу процесу мовленнєвої комунікації. Від того, наскільки в людини сформовані навички цих видів мовленнєвої діяльності, залежить ефективність мовленнєвого спілкування. Крім того, міра сформованості навичок мовленнєвої діяльності є критерієм оцінки рівня володіння мовою (насамперед рідною) та показником загальної культури людини.

В основі будь-якого типу мовленнєвої комунікації покладена єдина схема, або **модель**. Компонентами такої моделі є:

- 1) відправник інформації (або адресант) — людина, яка говорить або пише;

- 2) отримувач інформації (або адресат) — людина, яка читає або слухає;
- 3) повідомлення (текст в усній або письмовій формі) — невід’ємна частина моделі, оскільки без обміну інформацією не може бути мовленнєвої комунікації.

Фрагмент комунікації називається *комунікативним актом* (наприклад, у діалозі — репліка одного зі співбесідників). Схема комунікативного акту у процесі мовленнєвого спілкування має такий вигляд:

ВІДПРАВНИК —> ПОВІДОМЛЕННЯ —> ОТРИМУВАЧ

ІНФОРМАЦІЯ —> ІНФОРМАЦІЯ

кодування —————> декодування

У межах комунікативного акту відправник інформації, маючи мотив висловлювання, будує його у своєму внутрішньому мовленні, а під час переведення в зовнішнє мовлення кодує в звуки. Отримувач, сприймаючи сигнал, що надійшов, декодує його й розпізнає зміст висловлення. У нього також виникає мотив висловлювання, відбувається обмін репліками, тобто здійснюється зворотний зв’язок.

Таким чином, мовленнєва комунікація — це спілкування людей, що широко розуміється не лише як розмова або бесіда, а будь-яка взаємодія з метою обміну інформацією.

Основна **мета** мовленнєвого спілкування — обмін інформацією. Відповідно завдання, що вирішує людина в процесі спілкування, можна звести до таких основних:

- ефективне отримання інформації;
- ефективна передача інформації;
- досягнення поставленої мети шляхом переконання співбесідника і спонукання його до дії;
- отримання додаткової інформації про співбесідника;
- позитивна самопрезентація.

Ефективне отримання інформації належить як до усно-

го, так і до письмового мовлення й залежить від рівня володіння навичками читання та слухання. *Ефективна передача інформації* (в письмовій та усній формах) передбачає володіння навичками письма та говоріння. Досягнення поставленої мети шляхом переконання співбесідника передбачає знання основних риторичних прийомів (як в усному, так і в письмовому мовленні), а також володіння мовленнєвими тактиками переконання та спонукання. *Отримання додаткової інформації про співбесідника* можливе лише на основі знання основних закономірностей функціонування мови в суспільстві (щоб визначити рівень соціально-культурного розвитку людини, її соціальну приналежність), уміння розрізняти відтінки інтонації й голосу співбесідника (щоб оцінити його емоційний стан), уміння інтерпретувати зміст його висловлювань і зрозуміти можливий підтекст. *Позитивна самопрезентація* означає здатність справити приємне враження на співбесідника (або на читача) й передбачає володіння основами культури мовлення.

Відповідно до цих завдань і побудований курс „Теорія і практика мовленнєвої комунікації”. Він знайомить нас з поняттями мовленнєвої норми та основними принципами культури мовлення. Наступні розділи (переважно практична частина курсу) присвячені основним видам мовленнєвої діяльності, питанням етики та психології спілкування.

ТЕМА 2. Логіко-емоційні засади комунікації

- *закони логіки та їх використання в комунікації;*
- *логічна аргументація;*
- *емоційні моменти комунікації.*

Система логічних доказів — авторитетних посилань, різноманітних прикладів та висновків — працює на переконання слухачів. У мисленні здавна виділяють два методи — *індукцію* та *дедукцію*. **Індукція** — це хід думки від час-

ткового до загального. Наприклад: „Олександра говорить грамотно, цікаво й змістовно. Олександра — вправний оратор. Отже, справжній оратор говорить грамотно, цікаво й змістовно”. **Дедукція** — хід думки від загального до часткового [1, 387]. Наприклад: „Справжній оратор говорить грамотно, цікаво й змістовно. Олександра — вправний оратор. Отже, Олександра говорить грамотно, цікаво й змістовно”.

Індуктивну логіку варто застосовувати при узагальненні великого за обсягом статистичного матеріалу, використавши при цьому велику кількість прикладів. Приклади в такому випадку є ілюстрацією до готової тези. І навпаки, сама теза формулюється як висновок з наведених фактів, є їхнім узагальненням.

На практиці при використанні індукції вдаються до доказу за *аналогією*, тобто висновком від часткового до часткового. **Аналогія** — це висновок, що ґрунтується на схожості суттєвих ознак явища. *Обов’язковою умовою при наведенні аналогій є порівняння за суттєвими ознаками (а не випадковими).*

Використовуючи дедукцію, можна спростити, спримітизувати проблему, ставши, по суті, на шлях старогрецьких софістів. Наприклад, гасло „Ворогів революції слід знищувати!” у сполученні з відкриттям „Моя сестра — ворог революції” закликає до недвозначного рішення, але прийняття його — справа суто особистого морального вибору.

Існують **закони логіки**, що оратор не повинен порушувати.

1. **Закон тотожності** (будь-яка суть збігається сама з собою). На практиці це означає, що ми дотримуємося певного значення слова, уникаючи варіантів. Наприклад, коли ми говоримо про дівочу косу, то слово „коса” ми маємо вживати лише в цьому значенні.
2. **Закон протиріччя** (ніяке судження не може бути водночас істинним і помилковим). Якщо вислови суперечать один одному, вони не можуть бути істинними.
3. **Закон виключеного третього** (істинним може бути

або вислів, або його заперечення). З двох висловів, що суперечать один одному, в той же час відносно якого предмета (явища, особи) лише один — істинний.

4. *Закон достатньої підстави* (будь-яке судження, що приймається, має бути належним чином обґрунтоване). Достатньою підставою для оратора можуть бути фактичні матеріали, цитати, наочність.

Аргументами можуть виступати: *загальновідомі факти* (наприклад, що Земля обертається навколо Сонця, літо йде за весною тощо); *думки та міркування авторитетів* (максими, постулати, міркування тощо); *власні судження*, зроблені за допомогою спостережень, аналізу чи досвіду. Але якщо з першим видом аргументації труднощі не виникають, то другий та третій види часто можуть стати поштовхом до нової суперечки. Так, якщо для нас думка даної людини авторитетна, то це ще не означає, що вона буде авторитетом для нашого співрозмовника (можливо, він про таку людину взагалі не чув). Наприклад: „Я не буду вчити фізику, оскільки Валентина Петренко, моя найкраща подруга, теж не вчить” (подруга не обов’язково буде авторитетом у цьому випадку). Ще більший опір може викликати посилання на власний досвід, тому він, у свою чергу, також потребує аргументації.

При доборі аргументів вирішальне значення повинна мати орієнтація на співбесідника. Уявіть собі такі ситуації: 1) ви знайшли переконливі аргументи, але починаєте їх викладати із застосуванням наукової термінології, що незнайома вашому співрозмовнику; вони його не лише не переконують, але можуть навіть і роздратувати; 2) викладаючи свою точку зору, ви засуджуєте людей-вегетаріанців та прихильників абстрактного мистецтва, але ваш співбесідник належить до вегетаріанців, а його улюблені картини написані майстрами-абстракціоністами, про що ви й не здогадувалися.

Аргументація може складатися не лише з підтверджень

вашої точки зору, але й зі спростувань доказів співбесідника. Проте не варто починати свою аргументацію із заперечення моментів, що мають принципове значення для співбесідника. Класичним прикладом можуть слугувати бесіди Сократа, який за допомогою питань розбивав докази співрозмовника та переконував його у своїй правоті (при цьому питання ставилися так, що співрозмовник змушений був погодитися з Сократом). Утім, потрібно пам'ятати про типові логічні помилки, до яких можна дуже легко вдатися в такому випадку, — висловлювання на зразок: „Ти нічого в цьому не розумієш”, „Тільки такий дурень, як ти, міг згадати ту розмову!” тощо. Небажано також взагалі залишати аргументи співбесідника без реагування, оскільки це може дозволити йому подумати, що його або не слухають, або не мають жодних заперечень щодо його думок.

Розпочинати спростування аргументів співрозмовника краще за все з прихованого компліменту („Ви, як людина, що швидко вміє проаналізувати інформацію, одразу ж побачили, що...”) або принаймні з фрази, яка дозволить співрозмовнику переконатися в тому, що його слухають та поважають його точку зору („Ви маєте право на такий погляд на проблему, проте, можливо, Ви ще не знаєте всієї інформації, щоб зробити остаточний висновок”).

Під час аргументації бажано уникати однозначно негативних або позитивних оцінок на зразок: „Я не поважаю людей, що не люблять котів. Вони просто нічого не розуміють”, „Прихильниками фентезі можуть бути лише інфантильні люди”.

На користь комуніканта може слугувати розгляд як позитивних, так і негативних аспектів вашого судження. Співбесідник може не прийняти вашої позиції, якщо ви будете говорити лише про позитивні моменти, проте, побачивши обидві сторони проблеми, він переконається, що ви надаєте йому об'єктивну інформацію. Акцент при цьому треба зробити на позитиві.

Процес логічного переконання включає в себе декілька фаз, серед яких можна виділити:

- постановку проблеми (її формулювання, визначення її важливості, актуальності тощо);
- оцінку позиції співрозмовника (особливо треба звернути увагу на ті моменти, які є для нього принципово важливими і ті, які викликають у вас незгоду);
- уточнення позиції співбесідника;
- обдумування аргументації з метою переконання комуніканта або досягнення компромісу;
- словесне оформлення аргументації (із урахуванням стилю спілкування та мовностилістичних прийомів);
- відповіді на запитання співрозмовника;
- досягнення (недосягнення) згоди чи компромісу.

Почуття (емоції) відіграють в нашому житті дуже важливу роль. Розум часто виступає як слухняний інтерпретатор наших підсвідомих імпульсів.

Коли розпочинається процес спілкування, ви (як і наш співрозмовник) вже певною мірою емоційно налаштовані. Ми живі люди, що мають власну думку й відповідний настрій почуттів. Часто ми розмовляємо з людьми індиферентними, яким усе байдуже, або відверто вороже налаштованими до нас. Будь-яку бездоганну логіку може збити брутальний хуліганський вигук, зле, прискіпливе зауваження, „невинне” запитання на зразок: „Чи довго ви ще говоритимете? Час іти на обід!” тощо. Тому треба враховувати психологічний настрій співбесідників, „підстроюватись” під нього або ж уміти змінити його, „переключити” у свій емоційний струмінь.

Величезну роль у досягненні успіху має вміння панувати над своїми настроями — воно не менш важливе, ніж вміння панувати над почуттями вашого співбесідника.

Існує таке поняття, як **рефреймінг** — вміння побачити проблему в розвитку, одразу в різних аспектах і різному

контексті, в тому числі — „очима співбесідника”. Це одразу ж викликає до вас довіру й навіть симпатію [1, 239].

Ваше завдання — встановити й закріпити чи, принаймні, не зрушити позитивні емоції, які вам вдалося викликати у співрозмовників, що сприяє ефективності спілкування.

Перш за все, необхідно звертати увагу на вік комунікантів — це допоможе обрати правильну та цікаву саме для цієї категорії людей тему розмови та „прорахувати” можливу реакцію. Наприклад, якщо ви звертаєтесь до дитини, то потрібно враховувати, що діти не можуть спокійно слухати ваш монолог протягом, скажімо, півгодини; їхня увага переключається на інші об’єкти. Тому, спілкуючись з дитиною, ви маєте не перевантажувати свою розповідь фактами, вводити елементи гри тощо. Якщо ваш співрозмовник — молода особа, то слід враховувати, що юнаків та дівчат насамперед цікавлять питання кохання, сенсу буття та ін. Крім того, молодь достатньо емоційна та відверта: ви мусите бути готовими до найнесподіваніших питань. Зрілий слухач менш емоційний, він, на відміну від юнака, скоріше за все буде слухати ввічливо, але його важче зацікавити, непросто захопити якоюсь ідеєю — словом, переконати.

Не зайвим буде врахувати і стать комуніканта. У міжособистісному спілкуванні величезну роль відіграє т. зв. *гендерна проблема* (диференціація людей за статтю). При цьому характерно, що жіноцтво схильне активніше використовувати емоційний фактор, аніж логічний.

Крім того, щоб не провести „невидимого” кордону між собою та співрозмовником, культурні люди користуються займенником „ми”, а не „я”: „Ми розглянемо”, „Ми побачили” тощо. Це допомагає іншому відчувати себе активним учасником творчого процесу, а не пасивним слухачем.

Ораторові ж, який звертається до великої громади, слід враховувати типові **бажання та сподівання людей**.

П. Сопер [1, 240] виділяє звичайні бажання й прагнення, які є у будь-якої людини:

- *фізичне благополуччя*, пов'язане з прагненням людини зберігати життя й здоров'я, свободу й діяльність;
- *економічні інтереси*, прагнення до власності й гарантій добробуту, в першу чергу у сфері професійній;
- *суспільні інтереси*, що включають прагнення людини до престижу, авторитету й влади, а також до піднесення статусу тієї групи, до якої ця людина належить; питання національної та соціальної консолідації;
- *розвага* — „інстинкт гри”, що сполучається з духом змагання, ризику й досягнення нових обріїв;
- *почуття власної гідності*: люди люблять, якщо оратор підкреслює їхній розум, практицизм, проникливість тощо; натяк же на те, що перед оратором сидять не дуже розумні люди, назавжди зруйнує контакт з цією аудиторією.

Таким чином, „залізні” докази самі по собі мало що дадуть, якщо ви не матимете на увазі людських почуттів, основних емоцій, якими живуть люди. Логічний виклад треба „пересипати” апеляцією до почуття безпеки, шляхетності, справедливості, національно-суспільних інтересів тощо. Потрібно опанувати *мистецтво сполучати логічне та емоційне*.

Варто постійно повертатися до цих „незримих” моментів, що мусять стати головним чинником вашої „агітації”. Їх можна висловити „відкритим текстом” (експліцитно), або у „підтексті” (імпліцитно), так би мовити, між рядками, але цю лінію треба вести протягом усієї розмови.

Ні в якому разі не можна звертатися замість доказів чи переконань до псевдопсихологічних доказів на зразок: „А той, хто не розуміє цього, просто дурний” або „Це зрозуміло й віслюку”. Докази, подібні до цих, на жаль, зустрічаються, скажімо, у вчителів, які не вміють дохідливо пояснити матеріал чи відповісти на запитання.

ТЕМА 3. Мовленнєвий етикет

- *поняття мовленнєвого етикету;*
- *національна система мовленнєвого етикету;*
- *функції мовленнєвого етикету;*
- *мовленнєвий етикет педагога.*

Як відомо, суспільство виробляє певні стандартизовані норми соціальної поведінки (у тому числі й мовленнєвої), які визначаються уявленням про шаблони поведінки в конкретній ситуації. Щоб функціонувати як єдине ціле, як складна соціальна система, суспільство має встановити такі рамки поведінки індивідів, у яких ця поведінка стає одноманітною, стабільною, такою, що повторюється. Саме такими рамками й є етикет — система правил зовнішньої культури людини, її поведінки, пристойності, гарного тону тощо. У суспільстві він функціонує у двох основних формах поведінки: мовленнєвої й немовленнєвої. Як правило, ці форми тісно між собою пов'язані і взаємозалежні.

Якщо етикет як встановлений у суспільстві набір правил регулює нашу зовнішню поведінку у відповідності із соціальними вимогами, то мовленнєвий етикет можна визначити як правила, що регулюють нашу мовленнєву поведінку.

Під *мовленнєвим етикетом* розуміють мікросистему національно специфічних стійких формул спілкування, прийнятих і приписаних суспільством для встановлення контакту співбесідників, підтримання спілкування в певній тональності. Такі стійкі формули спілкування, або стереотипи спілкування є типовими, повторюваними конструкціями, що вживаються у високочастотних побутових ситуаціях. Тобто, набір типізованих частотних ситуацій призводить до появи набору мовленнєвих засобів, що обслуговують такі ситуації. Ступінь стандартизації одиниці знаходиться у прямій залежності від частотності її вживання [29, 19].

Для реалізації формул мовленнєвого етикету потрібні певні „координати”. Мовленнєва ситуація відбувається

за безпосередньої участі мовця — „я” і адресата-співрозмовника — „ти” (чи співрозмовників, їх може бути кілька: етикетна ситуація завжди діалогічна, бо передбачає спілкування навіть якщо її учасники (мовці) розділені часом чи простором). Дія здебільшого відбувається „тут” і „тепер” (якщо йдеться про усне спілкування).

Систему мовленнєвого етикету нації складає сукупність усіх можливих етикетних формул. Структуру ж його визначають такі основні елементи комунікативних ситуацій: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, присяга, похвала тощо. З-поміж них вирізняються ті, що вживаються при з'ясуванні контакту між мовцями — формули звертань і вітань; при підтриманні контакту — формули вибачення, прохання, подяки та ін.; при припиненні контакту — формули прощання, побажання.

З погляду національної специфіки мовленнєвого етикету варто відзначити, що структура його склалася в кожній нації на її власній народній основі під впливом різного роду психологічних, соціально-політичних, культурологічних чинників.

Уважається, що мовленнєвий етикет є однією з важливих характеристик поведінки людини. Бо без знання прийнятих у суспільстві форм етикету, без вербальних форм вираження ввічливих стосунків між людьми, індивід не може ефективно, з користю для себе й оточуючих здійснювати процес спілкування. Стельмахович М.Г. з цього приводу зауважує: „Не треба забувати, що будь-який, навіть найменший відступ від мовленнєвого етикету псує настрій, вносить непорозуміння в людські стосунки, а інколи навіть калічить душу і раниє серце людини” [29, 20].

Мовленнєвий етикет як соціально-лінгвістичне явище детермінований з функціонального боку, тобто в основі його виділення лежать спеціалізовані функції. Формановська Н. нарахує їх близько шести.

Перша з них *контактна (фактична) функція* — встановлення, збереження чи закріплення підтримуваних зв'язків і стосунків, індивідуальних чи соціально-масових. Поняття „контактна функція” однаково стосується всіх тематичних груп одиниць мовленнєвого етикету, бо навіть прощаючись, ми встановлюємо можливість подальшого контакту.

Функція ввічливості (конотативна) — пов'язана з проявами ввічливого поводження членів колективу один з одним.

Регулююча функція (регулятивна) — теж стосується усіх проявів мовленнєвого етикету, бо вибір певної форми при встановленні контакту регулює характер стосунків адресата й адресанта.

Функція впливу (імперативна, волюнтативна) — передбачає реакцію співбесідника — вербальну, жестову, діяльнісну.

Функція звертальна (апелятивна) — тісно пов'язана з імперативною, бо привернути увагу, — означає здійснити вплив на співбесідника.

Емоційно-експресивна (емотивна) функція — є факультативною функцією, оскільки вона властива не усім одиницям мовленнєвого етикету.

Усі функції мовленнєвого етикету існують на основі комунікативної функції мови.

Існування вказаних функцій доводить, що мовленнєвий етикет не є якимось випадковим чи суттєвим явищем, а навпаки представляє собою своєрідний механізм, лише з допомогою якого може відбуватися ефективна комунікація.

Взагалі ж, за походженням одиниці мовленнєвого етикету певною мірою наближаються до умовних сигналів. Але набагато більше у них властивостей, що характеризують їх, як одиниці мови. Вони не довільні, позаяк з'явилися не в результаті штучної домовленості, а виникли й розвивалися (і розвиваються) природно й поступово на базі існуючої мови як вторинні утворення.

Мовленнєвий етикет соціальний за своєю природою, ос-

кільки виявляє соціально-рольову сторону спілкування. Тобто, на вибір тієї чи іншої одиниці мовленнєвого етикету впливає соціальна роль індивіда — нормативно схвалений суспільством спосіб поведінки, який очікується від кожного, хто займає дану соціальну позицію.

При зміні рольової структури ситуації спілкування індивід переключається з одних стереотипів поведінки на інші, послуговується різними стилями мови, різними одиницями мовленнєвого етикету і т.д. Тобто, соціальні ролі мовної особистості є ключовими в розумінні сутності мовленнєвого етикету.

Варто відзначити, що мовленнєвий етикет, зберігаючи традиційну структуру етикетних виразів, не є закритою системою, йому властива динаміка і гнучкість. Частина формул мовленнєвого етикету поступово архаїзується (наприклад, формули привітання „Добридосвідок!”, „Бог на поміч!”, „З неділею будьте здорові!”). Можуть виникати нові, здебільшого оказіональні утворення, що творяться за типовими для української мови моделями. Деякі вирази, втрапивши первісну семантику, вживаються в інших комунікативних ситуаціях. Наприклад, вираз „Ні пуху, ні пера!”, що виник у давнину серед мисливців як побажання удачі на полюванні, використовується зараз набагато ширше.

Отже, мовленнєвий етикет є однією із важливих сторін людського спілкування. Це сукупність значною мірою стандартизованих висловів, що складають собою стереотипи мовлення, готові формули з певною синтаксичною структурою й лексичним наповненням.

Мовленнєвий етикет педагога складається з правил мовленнєвої поведінки у спілкуванні з колегами, учнями, їхніми батьками. Він зобов'язує вчителя поводитися відповідно до соціально, культурно й історично сформованих моделей у типових ситуаціях спілкування і взаємодії вчителя та учнів. Педагог має володіти правильним, чистим мовленням, різноманітними словесними формулами, складними словосполученнями, умінням конструювати

власні висловлювання, послуговуватися правилами мовленнєвої поведінки в типових ситуаціях спілкування.

Який би настрій не був у вчителя, до класу він мусить увійти вільним від негативних емоцій, зі світлим і доброзичливим поглядом, налаштованим на учнів, тему уроку. Загравання з учнями, як і менторський тон, недопустимі.

Творча, ділова, емоційно динамічна (відповідно до завдань, мети уроку) обстановка в класі потребуватиме різноманітного, чистого, емоційно-експресивного мовлення.

Стандартизованими (типовими) ситуаціями спілкування, в яких особливо необхідно дотримуватися мовленнєвого етикету, є привітання, знайомство, звертання і привернення уваги, прощання, вибачення, подяка, прохання, схвалення, згода, заперечення, відмова, пропозиція, порада тощо.

Перше враження про вчителя складається з того, наскільки щиро і привітно він вітається. Воно може бути хибним, однак діти підсвідомо орієнтуються на свої почуття під час привітання. Мовна культура вчителя виявляється в його вмінні обрати доречну форму привітання чи прощання, що залежить від оточення, в якому він перебуває, віку співрозмовників, стосунків з ними, місця події, конкретної ситуації тощо. За будь-яких умов привітання (прощання) має свідчити про пошану до співрозмовників.

Традиційно використовують такі формули привітання: „Доброго ранку!”, „Добрий день!”, „Добрий вечір!”, прощання: „До побачення!”, „Бувайте здорові!”, „Прощайте!”, „На все добре!”, „Усього найкращого!”, „Щасливої дороги!”, „До зустрічі!”, „До завтра!”, „До наступної зустрічі!”, „Добраніч!”, „На добраніч!”. Часто вживаними є стилістично нейтральні вислови („Здрастуйте”, „До побачення”, „Дякую”) і варіантні („До завтра”, „Прощайте”).

У мовленнєвому етикеті відтворюються соціальні й професійні ознаки комунікантів. Звертання, наприклад, фіксують соціальний статус партнера з комунікації („Колега”, „Вельмишановний голово”, „Пане директоре”, „Високоповажаний добродію”).

Знайомство супроводжується особливими формулами мовного етикету („Дозвольте відрекомендуватися...”; „Мене звать...”; „Моє ім'я..., моє прізвище...”; „Дозвольте представити (відрекомендувати) Вам...”; „Дозвольте познайомити Вас із...”; „Познайомтеся, це...”; „Познайомте мене, будь ласка, з...”; „Дуже радий з Вами познайомитися...”; „Дуже приємно...”). В офіційних звертаннях використовують вирази: „Добродію!”, „Добродійко!”, „Пане!”, „Пані!”, „Панове!”, „Товаришу!”, „Товаришко!”, „Дорогий друже!”, „Шановне товариство!”, „Вельмишановне панство!”. До незнайомого, малознайомого, старшого за віком або посадою співрозмовника, старшокласників учитель звертається на Ви, щоб висловити пошану.

Дуже важливо те, як і якими словами звертається вчитель до учнів. Невмотивованим і недоречним є „стимулювання” активності учнів висловлюваннями „Зараз будете відповідати на мої запитання”, „Уважно слухайте, бо я буду ставити питання”, „Діти, чого ви не слухаєте?”, „Так, добре, сідай”, „Чого ви мовчите?”, „Піднімайте руки”, „Говори голосніше”, „Що, ніхто більше не знає?” та ін.

Такі звертання не стимулюють пізнавальної активності учнів, а створюють психологічні бар'єри між ними і вчителем.

Досягненню педагогом комунікативної мети сприяє вмотивоване використання модальності висловлення — ставлення педагога до учня. Її можна виразити граматичними, лексичними, інтонаційними способами. З певним типом мовленнєвого акту співвідноситься відповідна модальність висловлювання: мовленнєвим актам стверджувального типу відповідає раціональне оцінювання педагогом змісту висловлювання; експресивним — емоційне; висловлювання-директиви виражають прагнення вчителя досягти того чи іншого результату; висловлювання-зобов'язання — намір, готовність зробити щось для співрозмовника [6, 176].

Соціальна обумовленість мовленнєвої діяльності педа-

гога полягає в етичних вимогах до учасників педагогічної комунікації. Виховна сила його мовлення залежить не тільки від дотримання етичних формул, а й від стійкості моральних норм, якими він керується у вчинках, ставленні до справи, адже він впливає на своїх підопічних не лише словом, а й своєю особистістю. Переконавання (якими пройняті слова, інтонація, міміка, жести, вираз очей, поза) можна виховати тільки переконанням, фальшиві інтонації вчителя завжди розпізнаються.

У ситуації „спеціаліст — колеги” комунікація здійснюється за схемою: один — один, один — група. Мотивом спілкування є обмін інформацією за шкільною тематикою. Загальний професійний досвід комунікантів, виконання ними однакової соціальної ролі зумовлюють використання в акті комунікації текстів ускладненої структури, великих за обсягом, насичених фаховою термінологією. У неофіційній обстановці вони використовують переважно діалогічну форму мовлення (вільна бесіда з розгорнутими репліками, що інколи переходить у дискусію). В офіційній обстановці (педагогічна, методична нарада) діалог і монолог чергуються, виявляються в різних комбінаціях: діалог (організаційний) — монолог — діалог (питання — відповіді) — мікромонолог; монолог — діалог (питання — відповіді) — мікромонолог. Розмежувати, де закінчується діалог і починається мікромонолог, здебільшого важко, оскільки репліки комунікантів можуть бути настільки розгорнутими, що вся система використовуваних мовних засобів перетворюється на монолог.

Досить активно використовуються формули мовленнєвого етикету (вітання, прощання, комплімент, вибачення, співчуття, прохання тощо), оскільки вони сприяють підтриманню неантагоністичних контактів у колективі.

У ситуації „спеціаліст — керівник” типова така модель комунікації: один — один, один — група спеціалістів. Спілкування передбачає одержання інформації з метою удоско-

налення педагогічної діяльності. Такі ситуації виникають на педагогічних нарадах, коли спеціаліст є переважно адресатом, який сприймає інструкцію, розпорядження. За таких умов учитель має вміти слухати текст, виділяти в ньому основне, найістотніше фіксувати в пам'яті.

Зміст спілкування за схемою „спеціаліст — відвідувач” здебільшого полягає в розв'язанні проблемної ситуації, що хвилює відвідувача. Під час діалогу репліки комунікантів, як правило, розгорнуті, кожна складається з кількох речень, хоч репліки спеціаліста дещо більші за обсягом, ніж репліки відвідувача. Однак зберігаються всі особливості діалогу. Діалогічні й монологічні висловлювання складаються із загальноповсякденної лексики, спеціальна термінологія використовується обмежено, неприпустиме вживання слів із відтінком зневаги, образливої іронії, з негативною експресією, елементами професійного жаргону.

Загалом процес ділового педагогічного спілкування реалізується через монологічне або діалогічне мовлення, що взаємодіють, змінюють одне одного. Монологічне мовлення використовується на етапі пояснення завдання, діалогічне — під час уточнення робіт у формі запитання — відповіді або у формі бесіди, в якій чергуються диспропорційні за обсягом репліки.

ТЕМА 4. Етика і психологія мовленнєвої поведінки

- *моральні цінності співрозмовників;*
- *психологічна готовність до спілкування: концентрація уваги та тренування пам'яті;*
- *роль контактної зони в комунікації;*
- *соціальні ролі та рольова поведінка людини.*

Проблеми мовленнєвої комунікації не є суто академіч-

ними, вони невід’ємні від проблем етики, загальної культури, освіченості і грамотності. Чим грамотніше й розкутіше користується людина мовленнєвими засобами й технічними прийомами мовлення, тим більш незалежною є її свідомість.

Свого часу Д. Карнегі поставив питання про те, що спілкування — це не лише обстоювання нашого особистого інтересу, а й *урахування інтересів співбесідника*. Учений пригадав істину традиційної християнської культури: пам’ятай про ближнього, люби його, начебто самого себе. Якщо в античній риторичі найперше за все вчили перекопувати співбесідника, позиція якого мала бути спростована, то християнська культура ґрунтувалася на увазі до співбесідника, повазі до нього.

Водночас класична риторика, заснована на античних засадах, завжди виходила з того, аби „навчити перемагати”, і зверталася начебто лише до однієї сторони: того, хто навчається красномовству, аби мати перевагу над тими, кого ти переконуєш.

Карнегі не виходив з позицій християнської моралі, а лише вправно спекулював на її постулатах. Більше того, його рекомендації пристосовуватися до співбесідника й використовувати його добре ставлення до себе можуть викликати нециру й цинічну реакцію. Психолог наголошував, що істина — це те, що вигідно тобі в цей момент.

Повз очевидну моральну слизькість таких принципів, ця установка деформує психіку самого маніпулятора, який втрачає власне „я” у постійній гонитві за тим, аби вловити та використати настрої й мислення людей, які нас оточують. Сьогодні на Заході уроки Карнегі переосмислюють. Так, у книжці Е. Шостром „Анти-Карнегі, або Людина-маніпулятор” ставиться закономірне питання: нащо, власне, посміхатися, якщо ти сьогодні зовсім не в доброму гуморі? Чи ж гарно усіяко „влізати” в довіру до співбесідника, аби вправно скористати-

ся з його щирості заради власної вигоди? Таких питань можна поставити чимало.

Проте не можна заперечити того факту, що саме Карнегі належить роль людини, яка принципово поставила проблему комунікації як порозуміння між співбесідниками, а не „боротьби” між ними. Принципи, впроваджені Карнегі, сприяли тому, аби людина не зациклювалася лише на собі і власних проблемах, привчалася стримуватися й уникати конфліктів та водночас примушувала оточення рахуватися з собою й перейматися своїми ідеями. Поглиблювалася психологічна змістовність спілкування. Ті, хто прислухався до порад Карнегі, дійсно починали легко спілкуватися й знаходити усе нових і нових друзів, партнерів і клієнтів. Вони починали впевнено розвивати свої ораторські й ділові якості, здобували популярність, збагачувалися тощо.

Отже, в основі уроків Д.Карнегі лежить принцип уваги до особистості комуніканта, який від початку є безпрограшною позицією.

Будь-яке спілкування має в своїй основі **аксіологію** (вчення про цінності, розділення добра та зла). Перш ніж переконувати когось, ви самі маєте чітко усвідомити, що саме будете підносити як непорушну істину. Чітке усвідомлення своєї позиції називається **асертивністю** [1, 255].

Водночас у спілкуванні часто враховуються емоції інших людей, (доброта, жадібність, заздрощі тощо), їхні приховані комплекси. Своєрідним проявом асертивності є **маніпуляція** — ситуація, в якій один (або більше) співрозмовників чітко усвідомлюють, що прагнуть *обдурити* партнера й *використати* його.

З погляду традиційних етичних засад можна виділити дві моделі спілкування: маніпулятивну та актуалізаторську (коли до співрозмовника ставляться чесно). При цьому маніпуляторіві властиве перебільшення якостей, якими він сподівається пригнітити співбесідника. Виділяють такі відмінності між маніпулятором та актуалізатором [1].

Маніпулятор	Актуалізатор
<p>Брехня (фальшивість). Використовує шахрайські прийоми та хитрі маневри, „ламає комедію”, прагне справити приємне враження. „Почуття” старанно добирає і виражає залежно від обставин</p>	<p>Чесність (прозорість). Здатність бути собою за будь-яких обставин. Щиро-сердність</p>
<p>Неусвідомленість (апатія, нудьга). Не усвідомлює значення життя. Бачить і чує лише те, що хоче бачити й чути</p>	<p>Усвідомленість (відгук, інтерес, життєствердження). Здатність бачити й чути не лише себе, але й інших. Завжди має власну думку</p>
<p>Контроль (замкненість, навмисність). Життя — гра. Зовнішньо зберігає спокій, щоб приховати свої плани від опонента</p>	<p>Свобода (спонтанність, відкритість). Він — суб’єкт, господар свого життя</p>
<p>Цинізм (безвір’я). Нікому не довіряє — ні собі, ні іншим. Поділяє людей на 2 групи: кого контролює він і хто контролює його</p>	<p>Довіра (віра, переконаність). Вірить в інших і в себе, вірить в добро та правду. Не ховається від труднощів</p>
<p>Низька самооцінка (самоповага). Болюче реагує на конструктивну критику. Дратується або лякається недоліків</p>	<p>Висока самооцінка (самоповага, почуття власної гідності). Сприймає себе таким, яким є, визнає свої слабкі риси, спокійно й навіть зі вдячністю реагує на конструктивну критику. Терпляче і спокійно ставиться до своїх і чужих недоліків</p>

Маніпулятори охоче використовують т.зв. **его-стан** співбесідника, його індивідуальну емоційно-психологічну ситуацію. Особливо небезпечні маніпулятори для лю-

дей, які знаходяться в екстремальних емоційних станах і втрачають здатність критичної оцінки себе й оточення. Таких станів є кілька.

Стрес — емоційний стан, що виникає в ситуаціях, які порушують усталений перебіг життя, відповідь на будь-який несприятливий вплив, неочікувані та напружені обставини (якщо вони тривають довго, це вже дистрес, стадія виснаження), що призводить до негативних і незворотних змін в організмі.

Маніпулятори використовують і стан *афекту* — дуже сильних, бурхливих, хоча й відносно нетривалих емоційних бур, що виникають, коли суб'єкт не здатний знайти вихід із надзвичайної й несподіваної ситуації. Як правило, така ситуація безпосередньо стосується його життєвої потреби або ставить під загрозу його життя. Афект захоплює людину повністю. Часто у стані афекту змінюються звичайні морально-психологічні установки; людина часто погано усвідомлює, що вона робить. Не варто приймати якісь рішення у стані афекту, особливо ж якщо їх вам намагаються в цей момент нав'язати люди, у яких ви не зовсім упевнені.

Фрустрація — негативний емоційний стан розчарування, краху надій, усвідомлення неможливості досягти поставленої мети. Вони виникають в екстремальних умовах (хвороба або старіння організму, страх, невпевненість, неадекватна самооцінка, занадто суворі моральні або правові норми, правила, заборони). Іноді фрустрація призводить до різкого звуження кола життєвих зв'язків індивіда; вона породжує страх, гнів або сум.

Головна мета кожного маніпулятора — домогтися підкорення волі співбесідника. Е.Шостром у згадуваній вище праці „Анти-Карнегі...” змалювала такі основні типи маніпуляторів.

1. *Диктатор*. Перебільшує свою силу, прагне керувати своїми жертвами — домінувати та наказувати.

2. *Ганчірка*. Протилежність Диктаторові та його жертва. Перебільшує свою чутливість, прагне забувати, не чути, пасивно мовчати, уникати.
3. *Калькулятор*. Перебільшує необхідність контролювати все; робить вигляд, що володіє прихованою інформацією, ухиляється, коли намагаються перевірити його самого.
4. *Прилипала* — протилежність Калькуляторові. Перебільшує свою залежність, прагне, щоби про нього дбали, дозволяє і спонукає інших виконувати за нього його роботу.
5. *Хуліган*. Перебільшує власну агресивність, прагне контролювати людей за допомогою погроз.
6. *Гарний хлопець*. Перебільшує свою дбайливість, любов, паралізує неприродною добротою. Протилежність Хулігану.
7. *Суддя*. Перебільшує свою критичність, нікому не вірить, завжди сповнений обурення, висуває масу звинувачень, не схильний прощати.
8. *Захисник*. Перебільшує свою готовність до підтримки, поблажливість до чужих помилок; надмірно співчувуючи тим, ким опікується, не дозволяє їм стати на власні ноги й паралізує ініціативу. Протилежність Судді.

Ці типи утворюють пари, що начебто взаємно доповнюють один одного: диктатор-ганчірка, калькулятор-прилипала, хуліган-гарний хлопець, суддя-захисник. Власне, маніпулятори й досягають здійснення своїх бажань тому, що знаходять пару-антагоніста, і в цьому симбіозі обоє можуть комфортно існувати роками. Навпаки, контакти маніпулятора з людиною-актуалізатором найчастіше призводять до конфліктів і розриву стосунків.

Найбільш грубим, примітивним і, на жаль, ефективним видом маніпуляторства є **брехня**.

Наведена нижче таблиця дає можливість познайомитися з візуальними ознаками, за якими можна розпізнати,

говорить ваш співбесідник правду чи брехню. Її створено як узагальнення спостережень різних авторів.

Ознаки правдивості	Ознаки брехливості
Повернуті догори, розкриті до співбесідника долоні, пальці розставлені, руки розімкнені	Ховання рук за спиною, в кишенях, схрещення їх на грудях, на животі, за спиною, стискання підлокітників крісла
Прямий погляд не нижче за рівень очей співбесідника	Співбесідник менше 1/3 часу спілкування дивиться партнеру в очі, часто відводить погляд: чоловіки — на підлогу; жінки — на стелю; погляд, що вислизає
Нахил корпусу вперед в бік співбесідника; руки та ноги трохи розведені, плечі вільно опущені	Нахил корпусу в протилежний від співбесідника бік, зціплення кінцівок, напруга плечей
Торкання пальцями обличчя (але не органів почуттів — рота, носа, вух, очей)	Торкання пальцями носа, рота, кутів губ, щік, потирання пальцем віка, брови, почісування підборіддя
Скорочення відстані між партнерами	Збільшення відстані між партнерами
Часта доброзичлива посмішка	Штучна або безглузда посмішка, яка щезає раптово; зціплені зуби
Розстібнутий піджак, нога витягнута в бік партнера, долоні протягнені вперед	Відтягування, поправлення комірця, потирання долонею шиї нижче потилиці
Невимушена жестикуляція	Перебільшена жестикуляція або її повна відсутність; незвична жестикуляція та хаотичні рухи
Зваженість добору слів та пружний ритм мовлення	Багатослів'я та обмовки, вигуки типу „Гм...”, „ну”, „е-е-е...”, невмотивоване повторювання слів („я,я,я...”); удаване покашлювання

Наявність чітких формулювань та увага до деталей	Відсутність чітких формулювань та нехтування важливими подробицями;
Моментальна реакція на питання	Паузи перед відповідями, занадто довге обдумування відповіді;
Вмотивованість змістом розмови зміни модуляції, гучності та висоти голосу	Невмотивована зміна модуляції, гучності та висоти голосу (співбесідник говорить тихіше, замислюючись, з характерним розтягуванням слів)
Коректний вираз емоцій	Невмотивована радість (адже емоційно брехун відчуває особливе захоплення від того, що обдурювання вдається)
Нормальне забарвлення обличчя та природна міміка	Неприродні рум'янець та блідість; мигання, неприродна міміка та асиметрія обличчя; тривалість гримаси більше 5 секунд

Жести, що свідчать про брехню, найчастіше пов'язані з торканням обличчя. Наприклад, якщо людина торкається носа — таким чином ніби прикриває рот. Потирання ока — від дитячої спроби закрити очі, щоб не бачити чогось неприємного.

Крім того, існують мімічні перебіги, що також сигналізуватимуть уважному співбесідникові про брехню. Це почервоніння щік, часте миготіння, сіпання м'язів обличчя, погляд, відведений вбік тощо.

Кожному окремо вирішувати, яка саме позиція з двох, описаних вище, — маніпулятора чи актуалізатора — найбільш відповідає можливостям та ідеалам. Але прогрес людства полягає в шляху від зоологічного егоїзму до альтруїзму — піклуванні про того, хто поруч з тобою, хто слабкий, у прагненні приборкати притаманні, на жаль, людській натурі агресію та хижацтво.

2. Психологічна готовність до спілкування: концентрація уваги та тренування пам'яті

Поняття про увагу

Увага — мимовільна чи довільна зосередженість індивіда на певному об'єкті своєї діяльності. Це не самостійний психічний процес, а, швидше, його необхідна умова. Завдячуючи увазі, будь-яка інтелектуальна активність індивіда є вибірковою: серед великої кількості об'єктів виділяються лише окремі.

Вид уваги	Умови виникнення	Основні характеристики
Пасивна, мимовільна	Дія сильного, значущого або ж контрастного подразника, який викликає емоційну реакцію. Вона завжди пов'язана з якостями об'єкта, або ж з потребами, інтересами, емоціями чи психічним станом людини	Мимовільність, легкість виникнення і переключення уваги
Активна, довільна	Людина спрямовує всі свої сили на вирішення даної проблеми. Глибоке усвідомлення мети сприяє зосередженню	Спрямованість уваги вимагає вольових зусиль, часто навіть стомлює
Після-довільна	Людина захоплюється якоюсь справою, спочатку непривабливою, але, втягнувшись, продовжує її, вже не докладаючи зусиль. Вольова напруга зменшується, неухильно зростає й посилює інтерес до об'єкту	Чим більше наше заглиблення в процесі розв'язування складного завдання, тим менше треба довільного зосередження. Увага змінюється: вона зберігає, як довільна, навмисний характер; з мимовільною ж її зближує відсутність вольових зусиль. Проте це особлива післядовільна увага

Властивості уваги

- *Концентрація* (увага поглинається одним об'єктом).
- *Стійкість* (тривалість зосередженості уваги на об'єкті). Природне коливання уваги заважає зосередитись. Концентрація уваги — запорука успіху в спілкуванні. Варто, перш ніж спілкуватися, зосередитися на таких питаннях: чого, власне, я прагну? як найкраще встановити контакт зі співбесідником, аби досягти своєї мети? як комунікант сприйме те, про що я йому скажу? тощо.
- *Переключення уваги* (довільне перенесення її спрямованості з одного об'єкта на інший, при цьому зберігається висока продуктивність). Швидкість перенесення уваги залежить від рухливості та сили нервових процесів (збудження та гальмування), від характеру об'єктів (важко переключитися з цікавої на нецікаву або малоцікаву діяльність, з сильного подразника на слабкий). Невміння переключатися з одного предмета на інший називається неухважністю, яка проявляється в загальній нестійкості уваги (що властиве для малих дітей) або — у дорослого — в дуже глибокому зосередженні лише на якомусь одному об'єкті (зовнішній предмет чи емоційний внутрішній стан, думки тощо).
- *Обсяг уваги* визначається кількістю об'єктів, на яких одночасно зосереджується індивід. Середній обсяг уваги дорослої людини — 4 – 6 об'єктів одночасно, дитини — 2 – 3.
- *Розподіл уваги* (можливість одночасного виконання індивідом дій з різнорідними об'єктами. Існують різні вправи, спрямовані на перевірку та розвиток уваги — наприклад, відшукати в лабіринті вихід; знайти, з якими цифрами поєднані букви, зв'язані між собою заплутаними лініями; відтворити візерунок по пам'яті (зорова увага); диференціювати звуки, що доходять з вулиці, коридору, аудиторії (слухова увага) тощо.

Поняття про пам'ять та її властивості

Пам'ять — це процес збереження інформації для подальшого використання. Вона відіграє важливу роль у спілкуванні — без неї ми б не могли встановити контакт з людиною. Пам'ять також дозволяє нам знайомитися з досвідом інших людей — прочитаними книгами, розказаними життєвими ситуаціями, побаченими кінофільмами тощо — та використовувати цей досвід у спілкуванні. Завдяки пам'яті як такій ми маємо можливість накопичувати знання та розвиватися. Для успішного спілкування пам'ять варто тренувати.

Але пам'ять — не просто слово, що означає здатність утримувати в свідомості отриману інформацію. Вона має досить складну структуру, що вивчають психологи.

Виділяють різні **види пам'яті**:

а) залежно від об'єкту запам'ятовування:

- *словесно-логічна* (думки, поняття, судження);
- *емоційно-образна* (образи-уявлення про предмети, їхні властивості та зв'язки між ними);
- *рухова* (м'язова);

б) за тривалістю закріплення і збереження матеріалу:

- *короткочасна* (швидке запам'ятовування, негайне відтворення, короткий строк зберігання);
- *тривала* (перехід від короткочасної до тривалої здійснюється переважно шляхом повторення інформації);

в) за участю волі:

- *мимовільна* (запам'ятовування та відтворення матеріалу без спеціальної мети відтворити або пригадати його);
- *довільна* (навпаки);

г) за усвідомленням (розумінням) змісту матеріалу пам'яті:

- *сміслова* (розуміння того, що запам'ятовується);
- *механічна* (запам'ятовуються речі, що до кінця не усвідомлюються).

Індивідуальні особливості пам'яті

Індивідуальні особливості пам'яті виявляються в дитинстві. Подальша доля нашої пам'яті значною мірою залежить від того, як ми — самі й за допомогою дорослих — працювали над її удосконаленням.

У когось переважає *образний тип* пам'яті (краще запам'ятовують кольори, запахи, образи предметів та явищ), у когось — *абстрактний* (краще запам'ятовують поняття, судження, тексти, формули).

Одні краще запам'ятовують на слух (*аудіалісти*), інші — споглядаючи (*візуалісти*), треті — пишучи (*моторна пам'ять*, що заснована на рухових відчуттях).

Існують і такі поняття, як *обсяг пам'яті* — кількість фактів (предметів, явищ), які людина здатна запам'ятати за певний час; *точність запам'ятовування* — здатність відтворювати інформацію максимально наближено до змісту; *готовність до актуалізації матеріалу*, тобто швидкого відтворення при потребі.

Проте сам по собі високий рівень пам'яті не обов'язково відповідає такому ж високому творчому потенціалу людини. Є люди, які механічно запам'ятовують силу речей, але не здатні знайти закономірності в їх поєднанні. І навпаки, творча особистість може узагальнювати, спираючись на досить обмежений резерв пам'яті.

Виховання пам'яті

У сфері пам'яті психологи виділяють такі процеси, як запам'ятовування, збереження, відтворювання та забування.

Запам'ятовування — це процес прийому інформації, кодування її та реєстрації в пам'яті. Інформація начебто записується в мозку, лишає свій „слід”. Запам'ятовування може бути **мимовільним** (коли суб'єкт пасивний, не ставить перед собою мети запам'ятати) та **довільним** (ставимо собі чітку мету і примушуємо запам'ятати).

Збереження — процес закріплення інформації в пам'яті.

Збереження отриманої нами інформації — не механічний процес. Таке збереження ґрунтується на довільному запам'ятовуванні, що систематизує накопичений матеріал за певними принципами (правилами).

Основні правила довільного запам'ятовування:

1. Розуміння матеріалу.
2. Чітке визначення мети, завдання запам'ятовування.
3. Стійкі мотиви до запам'ятовування.
4. Визначення головної думки змісту.
5. Логічне згрупування матеріалу, тобто встановлення внутрішніх зв'язків між логічно завершеними частинами.
6. Установлення зв'язків нового матеріалу з попереднім.
7. Сприятливий психічний стан для засвоєння матеріалу — людина втомлена, пригнічена, роздратована погано сприймає новий матеріал.
8. Використання того типу пам'яті, який у вас переважає, але не обмежуватись ним — використовувати всі види пам'яті (різні аналізатори).
9. Чергування запам'ятовування з пригадуванням (повторенням) попередньої інформації. Пам'ятайте, що матеріал, якщо його не повторювати, забувається через 48 годин.
10. Використання мнемотехнічних прийомів, дій, техніки.

Основні мнемотехнічні прийоми

1. **Установлення смислових зв'язків.** При цьому потрібно поставити перед собою питання: в чому смисл інформації? Що я знаю вже з цього приводу? В яку сферу моїх знань її краще за все було б включити? Наприклад, потрібно запам'ятати етимологію слова

„екологія”, яке походить від 2-х грецьких слів — *ойкос* (дім, житло) + *логос* (вчення) і означає буквально „вчення про дім”. Засвоївши етимологію цього слова, легко зрозуміти й переносне значення його — вчення про планету як про спільний дім усього живого.

2. Установлення асоціативних зв'язків. Наприклад, якщо в когось гарячий характер — можна асоціювати цю людину з червоним кольором. Такі асоціативні зв'язки утворюються легко, але відносно легко й витісняються, тому найкраще використовувати їх при короткочасному запам'ятовуванні. Чим більш незвична асоціація, тим довше будете її пам'ятати.

3. Установлення структурних зв'язків. Якщо важко утворити смислові або асоціативні зв'язки — допоможе встановлення структурних зв'язків, що відображають побудову об'єкта запам'ятовування. Адже будь-яка річ побудована як певна структура, елементи якої можуть бути порашовані й осмислені як певна ієрархія. Засобами, що полегшують запам'ятовування, можуть виступати:

- алфавітний порядок (інформація запам'ятовується при означенні її структурних елементів за порядком букв в алфавіті);
- ранжування — впорядкування відповідно до якоїсь шкали оцінок (наприклад, за 10-тибальною системою);
- утворення фраз з початкових букв слів (складання акронімів), що полегшує запам'ятовування: „Де ти зловив сову цієї літньої ночі?” — таким чином учні запам'ятовують правило: „після м'яких приголосних д, т, з, с, ц, л, н у кінці слова та складу ставиться м'який знак”;
- ритмізація: виголошувати (наприклад, ряд чисел) у певному ритмі;
- римування між собою окремих слів або й написання цілого віршу.

Відтворення — процес відновлення інформації, повернення її зі „сховища” у свідомість. Здійснюється цей процес двома шляхами: впізнання — відтворення об’єкта в умовах повторного сприймання; пригадування — довільне відтворення, пов’язане з пошуком, відновленням і добуванням з тривалої пам’яті матеріалу, потрібного нам. Це розгорнутий процес, під час якого матеріал не тільки відбирається, але й оцінюється; робляться якісь висновки.

Забування — процес, що полягає у втраті чіткості уявлення подій, фактів, зменшенні обсягу того, що запам’яталося. Це процес, протилежний запам’ятовуванню. Завдяки забуванню ми маємо можливість утримувати в мозку лише те, що для нас дійсно важливе — матеріал, яким не користуються, поступово зникає. Тобто забування запобігає перевантаженню мозку, сприяє виробленню нових навичок внаслідок стирання в пам’яті старих моделей; звільняє від тривоги чи відчуття болю.

Існує кілька теорій, що пояснюють процес забування.

- *теорія розпаду* (стирання інформації у пам’яті з часом);
- *теорія інтерференції* (накладання однієї інформації на іншу);
- *теорія неспроможності відтворення* (неможливо віднайти ключ до відтворення);
- *теорія мотиваційного забування* (ми прагнемо забути інформацію, пов’язану з неприємними моментами).

Забування може бути *повним* і *частковим*. Найшвидше забувається, наприклад, екзаменаційний матеріал студентом відразу ж після заучування.

Т.зв. „провали пам’яті” викликані зазвичай сильним стресом — це витискування неприємних спогадів.

Інша справа — т. зв. амнезія — паталогічне порушення пам’яті зі втратою здатності фіксувати, зберігати та відтворювати інформацію.

За будь-яких умов забування — найперший ворог спіл-

кування. Саме тому в ужитку різноманітні записнички, нотатники, диктофони та інші речі, які допомагають діловій людині не втрачати контроль над своєю пам'яттю.

3. Роль контактної зони в комунікації

Інформацією при спілкуванні насичений також і міжособистісний простір, або **контактна зона** — неусвідомлена дистанція, що стихійно встановлюється у процесі спілкування між людьми. Це типовий парамовленнєвий чинник, що суттєво впливає на мовленнєву комунікацію та її результати.

Вона визначається насамперед *об'єктивними чинниками* — наприклад, залежить від щільності населення у країні, де проживає людина. Так, контактна зона мешканця перенаселеного Китаю буде набагато меншою, ніж для мешканця малозаселеної приполярної Півночі, де розляглися безкрайні й безлюдні простори тундри.

А. Піз у книзі „Мова рухів тіла: як читати думки оточуючих за їхніми жестами” наводить такі основні види контактних зон.

1. *Інтимна зона* (від 15 до 45 см), у яку допускаються лише найближчі родичі та інтимні друзі.
2. *Особистісна зона* (від 46 см до 1,22 м), у яку можуть проникати звичайні друзі та знайомі.
3. *Соціальна зона* (від 1,22 до 3,6 м) — відстань, якою людина відгороджується від сторонніх або малознайомих людей.
4. *Публічна зона* (понад 3,6 м) — дистанція, при якій людина, звертаючись до великої групи людей, відчуває себе комфортно.

На розмір контактної зони можуть впливати побутові чинники (що, в свою чергу, зумовлені соціальними). Наприклад, людина, яка виросла в маленькій квартирі, де вона ділила кімнату зі своїми батьками, братами або бабусею, буде мати меншу психологічну контактну зону, ніж

та, яка завжди мала свою кімнату або навіть власний поверх у будинку.

На перший погляд може здатися, що роль контактної зони у спілкуванні не така вже й важлива — „аби людина була хороша”. Проте саме контактна зона, що існує в нашій психіці як певна установка, часто стає причиною симпатії або антипатії однієї людини до іншої, а іноді — навіть і конфлікту. Саме порушення міжособистісного простору є найпершою причиною конфліктів, наприклад, у переповненому транспорті: той, хто звик жити *в тесноті*, *да не в обиді*, не розуміє, чому людину поруч сіпає, коли їй на плече невимушено покладено лікоть. Якщо зустрічаються двоє людей, чії контактні зони суттєво різняться, то вони під час розмови будуть постійно рухатися — один буде робити спробу наблизитися, а другий — відступити. У такому випадку обидва комуніканти залишаться психологічно незадоволеними. Перший буде вважати, що йому не довіряють, а другий — що його співрозмовник поводить себе за надто фамільярно.

Урахування чинника міжособистісного простору може дати нам можливість здогадатися при спостереженні за рукостисканням, хто знаходиться перед нами — скажімо, мешканець села чи міста. Для мешканців міста нормальною відстанню при привітанні є приблизно півметра, і саме на таку відстань наближаються один до одного комуніканти. Для мешканців села контактний простір є більшим, тому їхня відстань у даному випадку буде складати 1 метр або й більше.

Такі тонкощі спілкування потрібно брати до уваги, оскільки вони є запорукою успішної комунікації.

4. Соціальні ролі та рольова поведінка людини.

У соціальній поведінці людини є чимало психологічно загадкового, пов'язаного з індивідуальним характером. Чому, наприклад, дехто поводить себе дружньо, приязно,

а дехто — агресивно та жорстоко? Такі питання є компетенцією соціальної психології. Ця галузь психологічної науки вивчає проблеми взаємовпливу індивідів, їхніх думок, почуттів, вчинків.

Розуміння проблем мовленнєвої комунікації невід’ємне від поняття „соціалізація особистості”. У широкому розумінні соціалізація — це процес, в ході якого людина, особистість з певними природно-біологічними задатками, набуває властивостей, необхідних для життєдіяльності в суспільстві. Тут величезну роль відіграють сім’я та школа, релігійна проповідь, політична орієнтація суб’єкта, побутове та академічне спілкування. У вузькому розумінні соціалізація — це процес, що забезпечує включення людини в ту чи іншу соціальну групу (спільноту).

Але при мовленнєвій комунікації ми зазвичай спілкуємося не з цілими класами або соціальними групами, а з індивідуумами. Люди дотримуються у своєму житті соціальних правил (норм), без чого життя перетворилося б на криваві хащі. Але це часто відбувається за рахунок особистої свободи індивіда й містить прихований конфлікт. Тому при спілкуванні, особливо ж у розмовах на особисті теми, бажано бути обережним і не „лізти в душу” без особливого запрошення. У різних культурних середовищах, проте, ці норми різні. Так, наші земляки, потрапивши в західний світ, постійно скаржаться на дефіцит спілкування, на „закритість” місцевого населення й неможливість „вилити душу”. Справа, проте, не в якійсь „черствості”: у західному суспільстві прийнято зберігати дистанцію й не зачіпати без потреби в розмові питань приватного життя: такі улюблені в нас теми, як хвороби дітей, віросповідання або розмір зарплатні являють собою неписане табу. А розгорнуто доповідати про стан свого сімейного життя й кар’єри у відповідь на фатичне „Як справи?” вважається й зовсім непристойним — достатньо, як кажуть американці, „тримати посмішку”. Невинний для нас прояв уваги до співбесідника

може бути сприйнятий як прояв дискримінації. Чоловік, подавши незнайомій жінці пальто, ризикує натрапити на гнівну відсіч: феміністки (поборниці рівноправ'я між статями) сприймають це як вияв гендерної нерівності.

Процес соціалізації пов'язаний з засвоєнням людиною соціальних ролей, які можуть бути різними й змінюватися. **Соціальна роль** — це поведінка в конкретній ситуації, що регулюється вищезгаданими нормами. Це *соціальна функція, схвалений образ поведінки*, що очікується суспільством. Вона не залежить від поведінки й свідомості конкретного індивіда, а начебто „задається” ззовні. Суб'єктом ролі не є індивід, а суспільство або якась конкретна соціальна група.

Можна змінити свою соціальну роль — скажімо, син селянина закінчує вуз, вступає до аспірантури, захищає дисертацію і стає викладачем вузу. Крім того, більшість людей виконують у житті одразу кілька соціально-психологічних ролей, постійно переходячи від одної до іншої. Це, наприклад, визначені природою *статеві ролі* (чоловік-жінка) та сімейні ролі (чоловік-дружина, батьки-діти); це й визначені культурою суспільства *професійні ролі* (студент — викладач, начальник — підлеглий) тощо. Виділяють також соціально зумовлені характеристики особистості: *статус, позиція, ранг*, які займають у мовленнєвій комунікації не останнє місце і знаходять свій вираз насамперед у мовному етикеті. Усвідомлений вибір, моральна орієнтація людини, що виявляється у відповідній поведінці та вчинках, пов'язані з поняттям **соціальної позиції** особистості, її соціального *рангу* та *статусу*. У складно організованих, розвинених суспільствах кожна особистість може виявляти „по черзі” кілька позицій: *професійну, сімейну, суспільно-політичну, культурну* тощо. Але при спілкуванні важливо брати до уваги не лише загальнолюдський момент або „багаторолєвість” людини, а те, „з якою саме роллю” ви зараз вступаєте в контакт. Буде

недоречно, якщо молодий дипломат публічно почне залицятися на офіційному прийомі до англійської принцеси, відчувши в ній насамперед жінку.

Спілкуючись, ми потрапляємо в ситуацію психологічного виходу за межі власних рангу, статусу й соціальної ролі, розширюючи свої уявлення про людей і світ, опановуючи новий лексикон, а разом з ним — новий стиль мислення й поведінки. Широта й активність спілкування різних верств суспільства й окремих особистостей є свідченням процесів демократизації, подолання відчуження людини або певної групи від суспільного організму.

ТЕМА 5. Вербальні засоби професійно-педагогічної комунікації

- *знакові системи як засоби комунікації;*
- *види вербальних засобів комунікації;*
- *усне педагогічне мовлення;*
- *писемне мовлення вчителя;*
- *внутрішнє мовлення.*

Однією з передумов досягнення комунікативної мети є досконале володіння вербальними засобами комунікації. За допомогою усного мовлення розв'язуються професійні педагогічні завдання, відбувається передавання інформації з метою впливу на поведінку, діяльність. Писемне мовлення є чинником загальної культури та грамотності вчителя. Прогнозування процесу комунікації, передбачення його наслідків, їх своєчасне коригування забезпечується внутрішнім мовленням.

У своєму бутті людина послуговується різноманітними знаками, що забезпечують її життєдіяльність. Мова як провідний комунікаційний засіб теж є знаковою системою, що охоплює вербальні (словесні) знаки.

Специфіка знакових (комунікативних) систем обумовлена їх цільовим призначенням (яка інформація повідомляється та кому вона призначена), комунікативними засобами (мова, невербальні засоби), каналами передавання і сприймання інформації (аудитивний, візуальний, аудитивно-візуальний, тактильний), способами обміну інформацією (природні і штучні). Знакові системи розрізняють за цільовим призначенням, мотивованістю комунікативних одиниць і технікою актуалізації. Вони поділяються на природні і штучні.

До *природних* відносять системи, комунікативними засобами в яких є елементи природної мови — слова, вислови, жести, міміка, рухи тіла. Такі системи мають національну специфіку, вони багатофункціональні, соціально диференційовані, мають високий ступінь варіативності, динаміки розвитку, репрезентують різні рівні комунікації.

Штучні знакові системи використовують сконструйовані або взяті з різних галузей знань символи, формули, ноти, графи, знаки на позначення зв'язків і відношень між елементами. Вони створені й орієнтовані на забезпечення певної комунікації на міжнародному рівні, тому позбавлені національної специфіки. Серед них розрізняють:

- *апріорні* знакові системи. Вони створені й функціонують як незалежні, що не мають в основі природних мов, засновані на логічній класифікації понять (філософська мова, системи символів, математична мова, мова диференціального та інтегрального обчислення, мови на основі жестів тощо).
- *Апостеріорні* знакові системи. Основою їх є природні мови, лексичні одиниці яких — слова та їх складники (суфікси, префікси, закінчення) — орієнтовані на інтернаціональну лексику досить широкого (європейського) ареалу. Ці мови виникли через необхідність знайти простий та ефективний засіб для міжнародної комунікації. Прикладом такої системи є латинь.

- Змішані знакові системи. Це поєднання фрагментів природної мови, штучно створених елементів і зв'язки між ними.

Педагогічна професія об'єднує різних за фаховою підготовкою спеціалістів (математиків, фізиків, хіміків, філологів, географів, психологів та ін.), які, крім природних знакових систем, використовують знаки, що належать до штучних систем (символи, ноти, графи, формули, мову програмування та ін.). Застосування різних знаків забезпечує високий рівень комунікації. Провідними її засобами є вербальна й невербальна знакові системи.

Універсальним знаряддям міжособистісної взаємодії є вербальна комунікація. **Вербальна комунікація** — процес взаємообміну інформацією за допомогою мови (усної, писемної, внутрішньої), що відбувається за своїми внутрішніми законами, вимагає активної розумової діяльності та ґрунтується на певній системі ustalених норм [6].

Вербальні засоби комунікації утворюють знакову систему, найменшою одиницею якої є слово, поєднане з іншими словами за правилами цієї самої знакової системи.

У своїй комунікативній практиці людина здійснює внутрішнє й зовнішнє мовлення, які становлять певну єдність, що не виключає специфічності кожної з форм мовленнєвої діяльності. Зовнішнє мовлення поділяють на усне й писемне. Вони різняться за формою, способом використання мови як системи, механізмами породження і сприймання. Відмінність між ними переважно функціональна.

Усне мовлення — засіб безпосередньої комунікації в присутності обох мовців чи сторін, що відбувається завдяки артикуляції мовних звуків, що сприймаються органами слуху, і розрахована на передавання інформації іншим людям з метою впливу на їхню поведінку й діяльність. За ситуативними ознаками його поділяють на прямо контактне (виступи, доповіді, лекції, розповіді тощо) й опосередковано-контактне (монологічне мовлення по радіо, телебаченню, комунікація у комп'ютерних мережах).

Писемне мовлення — засіб комунікації між людьми, які перебувають чи перебували в різних обставинах, у різних місцях, живуть або жили в різні історичні періоди, через умовне відображення цих звуків на письмі.

Усне мовлення складається з відрізків (самостійних частин), що мають певну протяжність. Однією з його одиниць є *фраза* — відрізок мовлення, що характеризується смисловою завершеністю, інтонаційною оформленістю, обмежений двома досить тривалими паузами.

Результатом процесу мовлення є текст — сукупність речень (кількох чи багатьох), послідовно об'єднаних змістом, розгорнутих у часі й побудованих за правилами певної мовної системи. Завдяки тексту відбувається відтворення усного мовлення. В усному мовленні використовуються переважно прості речення, часто — неповні (відсутність певних членів речення компенсується жестами, мімікою), оскільки зміст висловлювання часто не вимагає складних синтаксичних конструкцій, що відображали б логіко-граматичні зв'язки між їх частинами. Роль інтонації при цьому відповідає настанові педагогічного мовлення.

Усне мовлення не допускає виправлень, адже переривання думки, повернення до сказаного, виправлення його, заміна одних слів іншими ускладнює або й унеможлиблює сприйняття змісту висловлення. В усному мовленні часто домінує імпровізація, помітна недостатня спланованість.

Різновидами мовлення педагога є:

- а) монологічне мовлення — тривале говоріння однієї особи, що не розраховане на негайну словесну реакцію у відповідь; акт тривалого й цілеспрямованого впливу на слухачів;
- б) діалогічне мовлення — мовлення безпосередньо протиставлених один одному мовців, ланцюг словесних взаємодій.

Ці мовленнєві різновиди відрізняються вимовою, мовно-структурними особливостями, внутрішньо-стилістич-

ною диференціацією й потребують уміння висловлювати думку вголос (пропонувати інформацію), слухати і сприймати висловлені думки, взаємодіяти. Їх формами є розповідь, лекція, коментар, пояснення, оцінне судження, публічна промова, наукова доповідь, бесіда.

Монологічне мовлення використовують в усному й писемному мовленні. Воно виконує функцію повідомлення, впливу. Це мовлення здебільшого розгорнуте, повне, краще підготовлене, проте складніше. За способом викладу змісту монолог поділяють на: *розповідь* — усне словесне повідомлення про події, факти, осіб тощо; *опис* — словесне зображення предмета, особи, місця, стану; *міркування* — доведення, пояснення причин події, факту, явища.

У діалозі беруть участь дві особи (різновидом його є полілог — мовлення кількох осіб). Він є результатом взаємного процесу, послідовності порівняно коротких висловлювань. Діалогічне мовлення ґрунтується на змінному залученні партнерів до ситуації мовотворення. Сферою діалогу є усне мовлення.

Діалогічне мовлення (усно-розмовний тип педагогічного мовлення) найтісніше пов'язане з умовами (ситуацією), за яких відбувається розмова. Для реалізації комунікативного завдання й результативного наслідку в ньому варто враховувати реакцію (репліки) співрозмовника, що мають відповідне функціонально-семантичне навантаження. Кожна наступна репліка, як правило зумовлена змістом попередньої, тому вона здебільшого неповна, згорнута (в ній можуть бути відсутні деякі слова, що компенсують контекст, ситуація мовлення, інтонація, жести). Характерною ознакою діалогу є неорганізованість.

Зовнішнє усне мовлення ситуативне. Співрозмовники розуміють один одного не тільки тому, що вони вичерпно й точно висловлюють свої думки, а завдяки перебуванню в одній ситуації, можливості оцінити вплив своїх слів. На вираження і сприйняття усного мовлення впливають па-

ралінгвістичні засоби комунікації (рухи тіла, просторове розміщення співбесідника) й екстралінгвістичні (погляд, інтонація). Вони можуть спрямовувати мовлення, переводити його з однієї теми на іншу.

Усне мовлення вимагає від комуніканта володіння багатьма комунікативними вміннями. Важливо володіти словниковим багатством професійно спрямованої мови, дотримуватися норм вимови й наголошування слів; реалізовувати нормативи літературної мови в межах педагогічної комунікації; добирати оптимальні мовні й мовленнєві засоби із загальнонаціонального арсеналу мови відповідно до потреб висловлювання; обирати доцільні функціональні стилі мовлення.

Учитель повинен майстерно володіти професійно-спрямованою писемною комунікацією, реалізуючи її в різних формах: звіти, службові листи, довідки, доповідні та пояснювальні записки, автобіографія, резюме, нотатки тощо.

Писемне мовлення — мовлення, зафіксоване на папері за допомогою спеціальних графічних знаків. Воно адресується суб'єкту комунікації й розраховане на зорове сприймання. Його мета полягає в точному передаванні і сприйнятті висловлення. У писемному мовленні педагог повинен обґрунтовано використовувати мовні засоби, дотримуватися літературних і стильових норм, дбати про грамотність і чіткість зображення букв, знаків, упорядкованість нотаток. Викладаючи власні думки у процесі писемної комунікації, мовець може кілька разів повертатись до написаного, виправляти, перефразувати, доповнювати, удосконалювати текст. Проте суттєво обмеженими є інтонаційні можливості писемного мовлення, оскільки жодна орфографія, спеціальні позначення (знаки питання й оклику, підкреслення, лапки тощо) не здатні передавати інтонаційного багатства, яким наділене усне мовлення.

Процес писемного мовлення пов'язаний зі значними розумовими діями: придумуванням, проектуванням ре-

чення й одночасним підбором різних варіантів комбінування слів, вибором синонімів, антонімів. Використовуючи писемне мовлення як засіб комунікації, учитель має усвідомлювати, що написаний ним текст буде прочитаний колегами, батьками, учнями тощо. Тому він повинен так організувати свій текст, щоб читач міг максимально пізнати зміст написаного, заглибитися в нього, зрозуміти його загальний пафос, дійти правильних висновків.

Усне й писемне мовлення мають спільні властивості. Усне мовлення ситуативне, писемне — контекстне, проте це не означає, що в писемному мовленні немає елементів ситуативності, а в усному — контексту. У писемному мовленні може бути докладно описана ситуація, в якій воно відбувається, а в усному — основний зміст може бути зрозумілим не з ситуації, а контексту, слів і фраз, якими обмінюються співбесідники. Усне мовлення, як і писемне, може бути заздалегідь підготовленим і спланованим (учитель наперед обдумує виступ, планує його, формулює про себе його перші фрази). Однак оформлення виступу за всіма вимогами писемного викладу думок перетворить його на звичайне озвучення писемного мовлення (читання написаного). Крім того, усне мовлення насичене інтонацією, супроводжується паузами, мімікою й жестами. Отже, усне мовлення твориться й відтворюється у словесному, інтонаційному й візуальному (міміка, жести) виявах. Писемному мовленню інтонація, міміка, жести не властиві.

Обидва види мовлення розвиваються на взаємних основах (усне не тільки є основою розвитку писемного, а й розвивається на його основі; зберігаючи свою специфіку, усне мовлення багатьма своїми компонентами наближається до писемного; елементи обох видів мовлення у процесі взаємовпливу починають або співіснувати, або взаємно перебудовуватися, синтезуватися, але їх специфічні особливості при цьому не зникають).

Суттєвим елементом діяльності людини є **внутріш-**

не мовлення. Воно закрите й недоступне для інших осіб, втілюється в словесну оболонку, як і зовнішнє. Може відбуватися з використанням скороченого, стислого, згорнутого виразу, речень. Як правило, воно зрозуміле для людини, яка до нього вдалася, і не завжди — до інших.

Внутрішнє мовлення — внутрішній, не звуковий тип звертання особи до себе чи до уявного співрозмовника; особливий внутрішній план мовлення, більш глибокий, ніж семантичний; механізм мовного мислення; живий процес народження думки в слові.

У процесі переходу від внутрішнього мовлення до зовнішнього відбувається „переструктурування мовлення”. У мовленнєвій комунікативній практиці внутрішнє мовлення забезпечує підготовку зовнішнього мовлення (обдумування, планування, постановка й розв’язання у свідомості мовця різноманітних пізнавальних завдань), сприйняття мовлення співрозмовника, внутрішній діалог („розмова” із собою), спогади, роздуми, мрії, регуляцію поведінки, опрацювання отриманої інформації. Внутрішнє мовлення є одним із важливих засобів і механізмів психічної діяльності людини, „пусковим механізмом” довільних дій, свідомої регуляції зовнішньої і внутрішньої поведінки, оскільки є складною єдністю біологічного й соціального досвіду. Відбувається внутрішнє мовлення значно швидше за зовнішнє, за структурою воно більш фрагментарне, згорнуте, іноді навіть схематичне.

Внутрішнє мовлення оперує не лише словами, словесними елементами, а й образами, наочними схемами, простими символами, що сприяють реалізації задуму мовця у цілісному мовному тексті. Як вид професійно-педагогічної комунікації, внутрішні монологи можуть трансформуватися у зовнішні, що виявляється в обговоренні й розв’язанні окремих аспектів організації навчально-виховного процесу.

Повноцінне внутрішнє мовлення неможливе без *реф-*

лексії — психічного процесу, спрямованого на пізнання людиною себе (поведінки, дій, вчинків, психічних станів, почуттів, здібностей, характеру тощо). Вона є невід’ємною складовою практичного мислення вчителя, забезпечуючи йому адекватне сприйняття себе та учнів.

Рефлексивна діяльність має супроводжувати всю комунікативну діяльність педагога, передбачаючи взаємне вислуховування, послуговування ціннісними набутками, переживання. Завдяки їй суб’єкт комунікації має змогу прогнозувати процес комунікації, передбачити його наслідки, своєчасно коригувати його.

ТЕМА 6. Культура спілкування

- *стилі спілкування;*
- *елементи художності та літературні прийоми в мовленні;*
- *невербальні засоби спілкування.*

Стиль спілкування — поведінково-мовна установка на спілкування зі співрозмовником (співрозмовниками) [1, 329]. Виділяють такі стилі спілкування:

- **демократично-ліберальний** — гуманне та ввічливе ставлення до співбесідника, висока оцінка його сильних сторін; відмова від грубого маніпулювання, підкреслювання рівності між собою та співбесідником, стимулювання його саморозкриття, демонстративне зрівнювання себе з ним, підкреслена толерантність до вразливих моментів його позиції, готовність до компромісів та співробітництва;
- **авторитарний** стиль спілкування — відверта демонстрація зневаги до партнера, ігнорування його позитивних якостей або намагання применшити їх; грубість та приниження, неприховані спроби мані-

пулювати та погрози. Лідер здебільшого боїться конкуренції ;

- **суперечливий** стиль спілкування — відсутність принципів у спілкуванні, пов'язана з невмінням контролювати свій психологічний стан, що виливається у безладну зміну та змішування елементів різних стилів спілкування (демократичного, авторитарного та ліберального); тонка тактика використання різних стилів спілкування з метою різнобічного впливу на співбесідника та знаходження консенсусу.

Елементи художності та літературні прийоми в нашому мовленні

1. Поняття про художній образ. Могутнім засобом переконання аудиторії є логіка оратора. Проте варто пам'ятати, що наша психічна діяльність ґрунтується на використанні не лише „логічної” півкулі мозку, а й так званої „художньої”, оскільки без емоцій, без певного хвилювання немає повноцінного спілкування. З метою надання емоціям певного естетичного виразу використовується *художній образ*. Відмінність образу від логічного силогізму полягає в тому, що він немовби наочно показує, „малює” нашу думку.

Образи ґрунтуються на конкретно-чуттєвих переживаннях дійсності: *зорових, слухових чи тактильних* враженнях. Так, мистецтво живопису (живописний образ) спирається на те, що бачать наші очі. Музика використовує те, що здатні почути наші вуха. Слово ж містить у собі можливості всіх видів мистецтва. Створений словом образ буде не менш переконливий, ніж будь-який умовивід.

Як відомо, в нашій мові виділяються звуки, слова, словосполучення й речення. Образ твориться переважно на рівні звука (фоніка) та слова (художня лексика).

2. Звуковий рівень висловлювання. Фоніка вивчає засоби створення образу звуками. Використання з метою створення образу груп приголосних називається *алітерацією*,

голосних — *асонансом*. Наприклад, напружене повторення звуків „с”, „з”, „ч” з метою створення психологічної атмосфери дискомфорту: „У причільне вікно світе світ. Боляче він урізується в очі ...а одвести очей одірвати від того світу вона не зможе” (Панас Мирний). Повторення голосного звуку „і” („ї”) створює інтонацію тужливого голосіння: „Мов батько та старший брат, ходив він біля неї, виніс і подушку з спальні, підсунув під голову і сам сів коло неї. Наче квітка біля білої лілії, завита у чорну хустку, лежала вона бліда-бліда, затагнена у чорне плаття” (Панас Мирний).

3. Лексичний рівень висловлювання. Основним матеріалом оратора є слово. Грамотна, чиста мова відразу створює враження освіченості, інтелігентності. Проте варто відрізнити два поняття: „літературна мова” та „мова художньої літератури”. Перший означає — грамотна, унормована мова, якою послуговуються вчителі, оратори, проповідники. Другий — мова письменницька, що часто творить художні образи. Досвідчений оратор послуговується обома джерелами. Саме тому нам необхідно розглянути літературні прийоми, що засновані як на літературній нормі, так і на відхиленнях від неї.

У мовленнєвій комунікації ми повинні насамперед спиратися на літературну норму. Мова, в якій багато помилок, не тільки створює негативне враження про того, хто говорить, але й ускладнює сприйняття, відволікає від теми.

Найпоширеніші *мовні помилки*, яких необхідно уникати:

1. *Неправильний наголос*: дирéктори, одінадцять.
2. *Неправильна вимова окремих звуків* (порушення норм орфоєпії, шепелявість, гаркавість тощо).
3. *Неправильне вживання слів за семантикою; стилістична невправність*. (У палаці царя прибирала технічка).
4. *Невміння розрізнити окремі морфеми в слові*. Хлопець *обирав* у крамниці пальто. „Обирав” замість „вибирав”.

5. *Вживання дієслова-зв'язки „буде” (майбутній час) в контексті теперішнього часу. Шевченко — б у д е великий український поет.*
6. *Вживання зв'язки „це” перед словами „який”, „котрий”, „коли”, „де”. Наприклад: середня школа № 4 — це яка біля пам'ятника Лесі Українці.*
7. *Тавтологія. Він переконливо переконав у своїй правоті. **Зобразити** в цьому образі.*
8. *Використання плеоназмів. Написати у своїй автобіографії. **Зобразити дійсність, реальне життя.***
9. *Вживання слів-паразитів (ну, скажімо, зрозуміло тощо).*
10. *Невміння враховувати стилістичне забарвлення слова(фрази), тобто невміння включати його в контекст. Наприклад, вживання емоційно-забарвлених слів у стилістично нейтральному тексті, фразі: випускники пришкандибали до школи аби привітати вчителів зі святом.*
11. *Невміння правильно встановити граматичний зв'язок у реченні. „Нарешті Олександр побачив дружину господаря дачі, на якій він провів цілий тиждень”.*

Невербальні засоби спілкування

До невербальних засобів спілкування відносять жести, міміку, використання голосу, зовнішній вигляд мовця. Вони справляють враження на співбесідника ще до того, як він вимовить перше слово. Ставлення до співрозмовника (симпатія чи антипатія) формується в найперші хвилини. При належному тренуванні можна навчитися аналізувати невербальні моменти в поведінці комуніканта.

Саме у сфері парамовленнєвої комунікації відбувається дуже важливий процес попередньої підготовки до спілкування. Сигніфікують характер та наміри людини парфуми, зачіска, біжутерія, макіяж, одяг. Зовнішність — основна складова першого враження від людини. Важливо володіти собою, вміти створювати імідж — певний образ.

Особливо важливу роль у спілкуванні відіграють **жести**. Вони поділяються на *механічні, ілюстративні та емоційні*.

Механічні жести супроводжують наше мовлення без зв'язку зі змістом, тобто робляться автоматично. (Це можуть бути одноманітні рухи рукою, поправлення зачіски, потирання перенісся тощо).

Ілюстративні жести зображують те, про що йдеться. Наприклад: поїзд рушив і той, хто розповідає, робить рух рукою вперед та ін. І механічні, і ілюстративні жести відволікають від промови, часто навіть створюють комічне враження.

Емоційні жести підсилюють виразність промови, прикрашають її, допомагають виділити основну думку. Головна вимога до цих жестів — природність.

Сучасний російський дослідник І. Стернін подає **систему найбільш типових поз та жестів**, що свідчать про увагу або неувагу співрозмовника.

Про увагу до співрозмовника можна говорити, якщо:

- погляди слухачів спрямовані до того, хто говорить;
- положення тіла — корпус нахилений в бік мовця; слухач посунувся на край стільця, щоб бути ближче до нього;
- голова нахилена в бік співрозмовника — ознака зацікавленості.

Про неувагу свідчать такі ознаки:

- погляд слухача спрямовано в бік виходу;
- тіло напружене, посадка пряма, ноги зведені та рівно стоять на підлозі;
- голова не нахилена, слухач тримає її прямо, хребет випрямлений;
- слухач робить такі рухи: голова випрямляється, плечі піднімаються, потім опускаються, погляд починає блукати по сторонах — це свідчить про втрату думки, уваги;

- тіло приймає позу, спрямовану в бік виходу;
- ноги витягнені вперед та перехрещені, тіло відкинуте назад, голова опущена вперед (часто означає незгоду);
- голова підпирається всією долонею;
- автоматичне постукування кінцівками (пальцями рук, ноги) або якимось предметом (ручкою тощо) по підлозі або поверхні столу; це ознака нетерпіння, причому чим швидший темп постукування, тим нетерпіння більше;
- малювання на папері сторонніх предметів;
- застиглість очей, немиготливий погляд (імітація уваги);
- легке прогладжування носа;
- міцно зчеплені руки;
- погладжування шиї (у чоловіків);
- поправлення зачіски, похитування ногою, пошуки чогось у сумочці (у жінок);
- рука торкається вуха та опускається вниз; або — губ та опускається вниз (приховане бажання заперечити, перебити);
- застібання піджака (у чоловіків).

Особливу увагу необхідно звернути на **голос**. Голосовий апарат — багатий інструмент. Правильні артикуляція та вимова, чітка дикція — запорука успіху. Необхідно правильно вимовляти кожен звук, боротися з шепелявістю, гаркавістю, недбалою вимовою. Голос оратора повинен бути достатньо гучним. Якщо він глухий і тихий, необхідно активніше працювати над диханням, вчитися давати струменю повітря з легенів звучати сильно, вільно й чисто.

Правильне сприйняття мови іншими залежить і від темпу мовлення. Людину, яка обрала невірний темп, перестають слухати. Якщо темп мовлення занадто швидкий, слухач швидко втратить стрижень розмови, а згодом і ці-

кавість до неї. При повільному темпі мовця випередять у сприйнятті інформації. Найоптимальнішим вважається темп від 120 до 150 слів на хвилину.

Важливим засобом впливу на слухача є **паузи** (фізіологічні, логічні, психологічні), **інтонація**. Про це більш детально буде йти мова в наступних розділах.

ТЕМА 7. Підготовка виступу перед аудиторією

- *методика та етапи проведення промови;*
- *структура ораторського твору;*
- *типи промов.*

Методика та етапи проведення промови

Ораторський виступ, монолог перед аудиторією — особливий тип комунікації. Він потребує ретельної підготовки. Навички ґрунтовної підготовки промови розвивають мовленнєво-комунікативний потенціал людини. Абрамович С., Чікарькова В. зазначають, що промова мусить будуватися як певна *проблема*. Оратор, виступаючи перед аудиторією, завжди мусить проголошувати щось вагоме й по можливості нове (принаймні нове для даної аудиторії). Виступ має бути актуальним, змістовним. Лише за таких умов оратора слухатимуть [1, 384].

Промова, як правило, потребує попередньої підготовки, і чим вона ґрунтовніша, тим солідніше виглядатиме виклад, а отже — і переконливіше.

Етапи підготовки промови

1. *Вибір теми.* При виборі теми необхідно враховувати:
 - а) основні інтереси аудиторії;
 - б) групові інтереси аудиторії. Оратор повинен знати, до кого він звертається — до спортсменів, вчителів, лікарів тощо;
 - в) злободенні інтереси аудиторії. Якщо, наприклад,

у місцевості, де ви виступаєте, сталася якась виняткова ситуація (повінь, пожежа, відставка мера міста тощо), це обов'язково необхідно взяти до уваги;

- г) конкретні інтереси аудиторії;
- г) новизна теми;
- д) конфлікт.

Оратора будуть слухати із зацікавленістю, якщо тему виступу буде розкрито в колізіях, вказано „за” і „проти” тієї чи іншої тези, змальовано сильні і слабкі сторони обстоювачів різних позицій.

2. Складання плану. План — своєрідний скелет промови.

Плани бувають трьох видів: простий, складний та цитатний. Простий план — ряд непоширених речень.

Зразок простого плану

Тема: „Види красномовства та сфери його ужитку”

План

1. Академічне красномовство.
2. Політичне красномовство.
3. Юридичне красномовство.
4. Церковне красномовство.
5. Суспільно-побутове красномовство.

Складний план — це своєрідне поширення простого плану шляхом деталізації основних питань. Як правило, до нього входять також вступ та висновки.

Зразок складного плану

Тема: „Види красномовства та сфери його ужитку”

План

1. Вступ. Потреба у видовій диференціації красномовства.
2. Основна частина. Диференціація видів красномовства.
 - а) академічне красномовство:
 - лекція;
 - диспут;
 - евристична бесіда;
 - виступ на науковій конференції.

б) політичне красномовство:

- політична промова;
- політична інформація;
- політична бесіда тощо.

в) і т.д. : юридичне, церковне, суспільно-побутове красномовство та їхні різновиди.

3. Висновки.

3. *Процес збирання матеріалу.* Матеріал для промови може включати власний та чужий досвід. Це можуть бути власні думки, спостереження, емоції, книги, журнали, газети. Власні думки оратора набудуть більшої ваги, якщо будуть підкріплені цитатами. Цитати допомагають влучно пояснити думку, зробити її більш конкретно та зрозумілою.

Структура ораторського твору

Складений план повинен відобразити майбутню логіку побудови виступу. Виділяють **три структурні моменти твору: вступ, основна частина та висновки** (за можливості детальнішої побудови: вступ = зацікавлення + основна частина = опис + оповідь + міркування, висновки = переконання). Найбільшу увагу необхідно приділяти основній частині, власне викладу, що містить докази.

1. Робота над вступом. Початок промови є найвідповідальнішим. Вступ може починатися з цитування чужої мудрості, крилатого вислову, афоризму. Цікаво й ефектно починати з того, що хвилює на даний момент суспільство (наприклад, трагічні події на зразок стихійного лиха). Це відразу встановить контакт з аудиторією, справить враження, що оратор живе тими ж думками й почуттями, що й присутні, а отже, говоритиме щось цікаве й важливе. Можна також почати виступ з цитування якихось точних цифрових даних, документів, наприклад: „Відомо, що в Україні проживає сьогодні близько п'ятдесяти мільйонів людей...”. Викличе людські симпатії влучний і пристойний

жарт. Жарт знімає відчуження між людиною за кафедрою й тими, хто перед нею. Крім того, він фокусує увагу.

Вступ-зацікавлення є лише підходом до теми, й необхідно відразу ж, викликавши інтерес аудиторії, сконцентрувавши увагу на проблемі, спрямувати її в потрібне русло, перейти до основної частини.

2. Робота над основною частиною. Насамперед необхідно дати **опис ситуації**, змалювавши ті обставини, що будуть об'єктом уваги. Опис започатковує рух майбутнього сюжету. Він повинен плавно переходити в оповідь. У міркуванні ми розкриваємо суть проблеми за допомогою логічних аргументів, оперуючи незаперечними фактами. Аргументацію необхідно нарощувати поступово, щоб кожна наступна думка підсилювала попередню, а найсильніші аргументи варто залишити на кінець — це забезпечить стійкий інтерес слухачів, дасть змогу підтримувати увагу аудиторії.

3. Висновки. У кінці промови узагальнюються положення основної частини, підкреслюється основна думка, окреслюється тема наступного виступу. Доцільно також викликати аудиторію на суперечку, виголосити заклик тощо. Використання різноманітних прийомів наприкінці виступу залежатиме від виду промови та мети оратора. Наприклад, вузівська лекція може закінчуватися логічними висновками та повідомленням теми наступного заняття, мітингова промова чи проповідь — закликом, судова промова — зверненням до суду із закликом про справедливе розв'язання справи тощо.

4. Композиція промови. Найбільш поширеним варіантом композиційної структури ораторського твору є наведена тричастинна модель його організації, проте необов'язковим. Досвідчені оратори часто експериментують у своїх виступах, починають промову із кульмінаційного моменту або з висновків. Проте за будь-якої композиції обов'язковим є **логічний зв'язок між частинами**.

Композиція є універсальним принципом побудови тексту, у ній відбиваються світоглядні установки автора, його задум, висвітлення позицій інших людей тощо. Виділяють три основних типи композиційної побудови тексту: *лінійна, спіральна, кільцева*. При лінійній композиції частини тексту розташовані за чіткою логікою (найчастіше — це хронологічний розвиток подій). Спіральна композиція — спосіб побудови тексту, при якому основна думка повторюється неодноразово, але кожний раз вона збагачується новою інформацією. Кільцева композиція — спосіб побудови тексту, при якому перша та остання частини твору віддзеркалюють одна одну.

Типи промов

Промова, присвячена розкриттю однієї теми може бути виголошена по-різному, залежно від мети оратора, характеру його промови та ситуації. Існують різні типи промов за своєю внутрішньою структурою та зовнішньою формою.

1. *Промови, що читаються за конспектом*. Це може бути офіційна політична промова, офіційний документ, наукова доповідь, реферат, виступи на каналах масової інформації. В усіх наведених прикладах неточність може призвести до прикрих непорозумінь. Текст же, викладений на папері, дозволяє логічно скомпонувати матеріал, чітко викласти висновки.
2. *Промови, що готують заздалегідь, але не вчать напам'ять*. Прикладом такого типу промов є шкільна та вузівська лекція. Якщо передбачається тривалий за часом виступ, оратору необхідно добре засвоїти, систематизувати матеріал, уявити канву майбутнього виступу. Запам'ятавши певний обсяг матеріалу, оратори викладають його перед аудиторією „по пам'яті”, часом імпровізуючи, що справляє враження плину живої думки та ерудиції оратора.
3. *Промови, що готують заздалегідь і вчать напам'ять*.

Бувають випадки, коли з тих чи інших міркувань читати промову недоцільно, але потрібно зберегти її зміст. Це може бути вшанування ювіляра, виступ на дипломатичному прийомі тощо. Такі ситуації мають здебільшого офіційний характер, але вимагають певної щирості та відкритості. Подібні промови не бувають занадто довгими, тому спочатку варто написати свій виступ (розміром приблизно на одну сторінку), а потім вивчити його напам'ять.

4. *Імпровізовані промови (експромти)*. Такі промови виникають спонтанно за різних обставин. На зборах, нарадах, засіданнях, комісіях дотепне та вдало сказане слово може відіграти значну роль у розв'язанні певної справи. Імпровізувати перед аудиторією може лише досвідчений оратор .

Кожен тип промов має свої недоліки й переваги. Так, наприклад, читання написаного часто справляє враження неспіливості чи скутості; імпровізація може викликати у слухачів думку, що промовець дуже легко маніпулює словами, а отже, спричинить певну недовіру; проголошення завченого тексту інколи теж спричинює ефект, протилежний очікуваному. Найчастіше успіху досягають ті промовці, які оптимально поєднують елементи різних типів промов, залежно від того, яку мету вони ставлять і перед якою аудиторією виступають.

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

Практичне заняття № 1

Ігрові технології навчання професійно-педагогічної комунікації

План

1. Сутність поняття „професійно-педагогічна комунікація”.
2. Ігрові технології як засіб навчання професійно-педагогічної комунікації.
3. Проведення контрольнo-тренувальних ігор.

Література

1. Абрамович С. Д. Мовленнєва комунікація : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / С. Абрамович, М. Чікарькова. — К. : Центр навчальної літератури, 2004. — 472 с.
2. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посіб. / Н. П. Волкова . — К. : ВЦ „Академія”, 2006. — 256 с.
3. Гойхман О. Я. Речевая коммунікація: учебник [для высш. уч. завед.] — 2-е изд., перераб. и доп. / О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина. — М. : ИНФРА, 2008. — 272 с.
4. Мусатов С. Педагогічна комунікація: Психологічні витоки та особливості / С. Мусатов // Освіта і управління. — 1999. — Т. 3. — № 3. — С. 25 — 31.

Ігрові технології (ділові, рольові ігри) спрямовані на засвоєння й використання конкретних комунікативних знань, умінь і навичок, доповнення уявлень учасників щодо життєвих, професійних ситуацій, напрацювання їх нового, значущого для них досвіду соціальної комунікативної поведінки. Вони є засобом навчання, основний педагогічний зміст і призначення якого — навчити діяти.

Основною метою ігрових технологій є організація різноманітних комунікацій, зокрема професійно спрямованої. Розгортаються вони як ігрова взаємодія, діалог, обмін думками й пропозиціями, їх обговорення, обґрунтування й утвердження, взаємна критика на діловому або професійному рівні; змагання (регулюються встановленими правилами гри, порядком і режимом) або зображення (виконання, репрезентації) певних ситуацій, станів з вимогою прийняття рішення (як учинити, що сказати, як виграти?) і створенням умов для оновлення знань, ототожнення їх із комунікативними вміннями.

Завдяки „зануренню” у ситуації реальної діяльності вчителя, випробуванню себе у цій ролі ігрові технології забезпечують розвиток у їх учасників умінь слухати, обробляти й застосовувати отриману інформацію, сприймати й розуміти суб’єкта комунікації, його емоційний та психологічний стан і мотиви поведінки, удосконалення умінь щодо кодування й декодування невербальної поведінки, навчають бути толерантним, долати бар’єри спілкування; надають можливість для експериментування із способами, прийомами, технологіями комунікації, створюють умови для самопізнання, самореалізації й самовдосконалення учасників, особистісного комунікативного розвитку через надання максимальної свободи вибору засобів комунікації.

„Компакт-опитування”. Завдання гри полягає у підвищенні рівня комунікативності.

Три учасники обирають собі соціальну роль (директор ліцею, домогосподарка, безробітний та ін.) і сідають у центр кола. Решта гравців ставить їм одне й те саме питання. Кожен із тих, хто сидить у центрі кола, повинен відповісти на нього відповідно до ролі (термін підготовки до відповіді — 3 сек.), попередньо визначивши обсяг свого висловлювання (1, 3, 10 речень). Точність виконання завдання контролює „охоронець часу”.

„Ланцюжок”. Суть гри полягає у складанні колективної розповіді завдяки логічному продовженню думки по-

переднього оповідача. Почати розповідь може будь-хто. Наприклад, учасник пропонує такий початок: „Учора я зовсім випадково зустрів однокласника, якого не бачив 10 років. Він упізнав мене перший...”. А далі кожен по черзі пропонує своє речення, продовжуючи сказане. Усі мають бути готовими включитися в розповідь. Це забезпечує стовідсоткову зайнятість групи, оскільки той, хто слухає, будь-коли може стати оповідачем.

„Портрети”. Групу ділять на дві або три підгрупи, кожній з яких пропонують фотографію відомої історичної особи. Учасники гри повинні відповісти на запитання (Хто ця людина за фахом? Скільки їй років? Який вона має вигляд? Чи одружена вона?) або розповісти про неї. Вони роблять це по черзі, а інші слухають, ставлять додаткові запитання й вирішують, чи правильно було визначено особу.

„Як живеш?”. Гра сприяє розвитку вміння використовувати невербальні засоби комунікації.

Учасники, варіюючи інтонацією слів „Ось так!”, відповідають на поставлене запитання за допомогою жестів:

- Як живеш?
- Ось так! (піднімають великий палець; вимовляють весело, завзято).
- Як ідеш?
- Ось так! (по долоні „крокують” два пальці; відповідь весела).
- Як біжиш?
- Ось так! (лікть притиснуті, рухаються, відображаючи біг; слова вимовляються швидко, на бігу, ледь не задихаючись).
- Як уночі спиш?
- Ось так! (дві долоні кладуть під щоку; голос солодкий, повільний).
- Як віддаєш людям добро?
- Ось так! (широкий жест рук від себе; гордість у голосі).
- Як береш?

— Ось так! (широкий жест рук до себе; голос жартівливий).

— Як погрожуєш?

— Ось так! (погрожування вказівним пальцем у супроводі слів з інтонацією роздратування).

„Телеграф пантомімою”. Учасники гри утворюють дві команди, стоячи шеренгою один навпроти одного. Ведучий шепоче кожному гравцю однієї команди будь-який іменник. Гравці по черзі зображають це поняття за допомогою міміки й жестів. Завдання гравців іншої команди — відгадати слово. Потім команди міняються ролями.

„Розкажи казку”. Гра розвиває комунікативність, створює сприятливу психологічну атмосферу в групі, активізує увагу і творчі можливості особистості.

Учасникам пропонують розповісти казку за встановленими правилами. Усі розміщуються так, щоб було видно один одного. Один із гравців починає розповідати казку, імпровізовано складаючи її сюжет, доки ведучий не перерве розповідь. Наприклад: „В одному дрімучому лісі жив був заєць, який дуже любив ходити...”. Почувши сигнал ведучого, сусід оповідача повинен негайно продовжити казку з тієї фрази, на якій вона була перервана, — „...ходить в гості до мешканців лісу. Його найкращим другом був борсук, з яким вони...”. Потім знову лунає сигнал, і казку продовжує наступний оповідач.

„Третій не зайвий”. Передбачає побудову конфліктної ситуації за зразком, узятим із життя конкретного педагогічного колективу. Учасники групуються на трійки. Двоє з них грають ролі учасників конфлікту, третій — роль „третейського судді”. Мета гри — продемонструвати можливості третьої особи в розв’язанні конфлікту. Після гри доцільно обговорити позитивні й негативні сторони діяльності учасників, які виконували роль „третейського судді”, а також враження учасників „конфлікту” від втручання в конфлікт третьої особи, зацікавленої в його врегулюванні.

Практичне заняття №2

Формування комунікативно-мовленнєвих, інформаційно-інструментальних, організаційно-технологічних умінь

План

1. Комунікативно-мовленнєві уміння.
2. Організаційно-мовленнєві уміння.
3. Виконання контрольнотренувальних вправ щодо формування комунікативно-мовленнєвих, інформаційно-інструментальних, організаційно-технологічних умінь.

Література

1. Абрамович С. Д. Мовленнєва комунікація : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / С. Абрамович, М. Чикарькова. — К. : Центр навчальної літератури, 2004. — 472 с.
2. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посіб. / Н. П. Волкова. — К. : ВЦ „Академія”, 2006. — 256 с.
3. Гойхман О. Я. Речевая коммунікация: учебник [для высш. уч. завед.]— 2-е изд., перераб. и доп. / О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина. — М. : ИНФРА, 2008. — 272 с.
4. Мусатов С. Педагогічна комунікація: Психологічні витоки та особливості / С. Мусатов // Освіта і управління. — 1999. — Т. 3. — № 3. — С. 25 — 31.

Вправи на вироблення уміння обирати з кількох можливих варіантів найточніший, стилістично доречніший і найвиразніший (виконуються в діадах, триадах).

1. Ви — молодий педагог. Вам необхідно подати директорові свої пропозиції щодо поліпшення роботи педагогічного колективу. Як краще це зробити?
2. Ви — класний керівник. Попросіть своїх учнів вийти на роботу на пришкольній ділянці у вихідний день.
3. Ви виконуете важливе й термінове завдання з виховної

роботи, а двоє ваших колег заважають вам балаканиною (завдання виконується у тріаді). Спробуйте коректно їх зупинити, захопити діяльністю, якою зайняті, відволікти їх від бесіди несподіваною інформацією тощо.

4. Ви — директор школи. Ваш підлеглий просить надати йому позачергову відпустку. Відмовте у проханні. (Завдання виконується у діаді, але ситуацію слід окреслити так, щоб виконавець ролі підлеглого не знав про настанову для „директора“.)
5. Двоє ваших колег-учителів обговорюють необхідність придбання для шкільного кабінету нового комп'ютера, але їхнє рішення, на вашу думку, не правильне. Спробуйте переконати їх у тому, що вони помиляються (виконується у тріаді).
6. Вам зателефонував директор школи і наполегливо запрошує взяти участь у зборах, але ви зайняті терміновою справою, яку не можете перервати: займаєтесь індивідуально з учнем; що не встигає, спілкуєтесь з батьками, яких завчасно запросили на розмову; розпочали збори класного активу з вирішення термінового питання тощо (завдання для усного чи письмового виконання).

Вправи на діагностування емоцій та емоційного ставлення до події.

1. Почався урок. Учитель пояснює матеріал. Відчиняються двері, і на порозі з'являється учень, який запізнився. Учитель реагує (міміка й пантоміміка): вимогливо („швидше сідай!“), здивовано („від тебе я такого не чекав“), з докором („ну як ти міг!“), запитуючи („щось сталося?“), радісно („нарешті!“), тріумфально („а я що говорив!“), обурено („це уже в котрий раз!“), байдуже („мене це не стосується“), з прикрістю („ти клас відволікаєш!“).

Група має відгадати кожную емоцію вчителя і як повинен поводитись учень.

2. На екзамені учитель помітив, що під час підготовки

учень користується шпаргалкою. Їх погляди зустрічаються. Передайте йому інформацію про своє почуття (докір, заборону, лукаве співчуття, подив, очікування пояснення). Група спостерігає за поведінкою та емоціями „учителя” й „учня”, а потім „учень” розповідає про свої переживання й виникнення певних спонукань (припинити списувати чи продовжити, виправдатися чи вдати, що не помітив, та ін.)

„Конфлікт”

Мета вправи — навчитися правильно поводитись у конфліктних ситуаціях, учасником яких є колега.

„Учитель” і „учень” конфліктують. Завдання „учителя-дипломата” — з’ясувати причини конфлікту, погасити його, задовольняючи запит „учня” і не скомпрометувавши колегу.

Демонструють кілька ситуацій і під час групової дискусії обговорюють, хто найкраще розв’язав проблему.

Вправи на розвиток уваги (зорової, слухової).

1. Ведучий пропонує одному з учасників комунікативної взаємодії розповісти про когось із товаришів, використовуючи при цьому тільки прикметники (дієслова), а всі інші повинні відгадати, про кого йдеться.
2. Один із учасників кидає м’яч іншому, промовляючи слово (іменник). Партнер, піймавши м’яч, додає до іменника відповідне дієслово й кидає м’яч іншому учаснику гри, називаючи іменник, і т. д. Слова не повинні повторюватися, а м’яч — падати. Допускається пауза 3 – 5 секунд. Вправу можна виконувати із двома різнокольоровими м’ячами одночасно (один — для дієслів, інший — для прикметників).
3. Один із групи читає текст, запам’ятовує його й переказує. Усі інші слухають. Потім він виконує завдання вдруге з іншим, аналогічним за складністю текстом, а присутні йому заважають.
4. Група з п’яти осіб одночасно звертається до одного зі

свою фразу (ведучий задалегідь перевіряє, щоб кількість слів у фразах була однаковою). Той, до кого звертаються, повинен повторити кожну почуту фразу.

Практичне заняття № 3

Техніка мовленнєвої комунікації.

Культура спілкування

План

1. Стилi спілкування.
2. Поняття про стиль мовлення.
3. Елементи художності та літературні прийоми в нашому мовленні.
4. Невербальні (парамовленнєві) засоби спілкування.

Література

1. Абрамович С. Д. Мовленнєва комунікація : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / С. Абрамович, М. Чікарькова. — К. : Центр навчальної літератури, 2004. — 472 с.
2. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посіб. / Н. П. Волкова . — К. : ВЦ „Академія”, 2006. — 256 с.
3. Гойхман О. Я. Речевая коммуникация: учебник [для высш. уч. завед.]— 2-е изд., перераб. и доп. / О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина. — М. : ИНФРА, 2008. — 272 с.
4. Мусатов С. Педагогічна комунікація: Психологічні витоки та особливості / С. Мусатов // Освіта і управління. — 1999. — Т. 3. — № 3. — С. 25 – 31.

Завдання

1. Спробуйте відтворити різні стилі спілкування (демократичний, авторитарний, суперечливий). Для цього обираються 5 – 7 учасників, що будуть імітувати колектив. Далі подається якась проблема (ситуація), і кожний висловлює свою точку зору (шляхи вирішення). Аудиторія пробує вгадати, який стиль спілкування застосовано. Можливі ситуації (проблеми):

- прихід „новенького”;
- розформування фірми;
- обговорення того, чи варто йти на новий кінофільм;
- перехід на роботу у другу зміну;
- купівля подарунків на Новий рік.

2. Проставте наголос у словах:

Батьківський, статуя, циган, цемент, Расін, кулінарія, табу, християнин, мізерний, пеня, відгомін, Тацит, догмат, феномен, дочка, завдання, бажаний, дихання, український, запроданець, поняття, випадок, Макбет, гастрономія, жалюзі, магазин, параліч.

Звірте розставлені вами наголоси зі словниковою нормою.

3. виправте неправильні вирази:

Вказала про це; відмічав про те, що; роз'яснити про роль; було свідченням про те, що; молодь ходять по вулиці; велику увагу приділили на тісний зв'язок; підкреслювалось про те, що.

4. виправте граматико-стилістичні помилки в наступних реченнях:

Добра людина — це котра думає насамперед про інших. Київ — це буде столиця України. Юність — це коли вам двадцять. Вулиця Франка — це де тролейбусна зупинка. Горілка — це буде алкогольний напій. Гарні книги — це які примушують замислитися. Синтаксис — це буде один з розділів науки про мову.

5. Доберіть фразеологізми (крилаті слова), які служили б синонімами до наступних слів. Наприклад, до слова „дурний”: „думає хвостом”, „за дурною головою і ногам нема спокою”, „поки розумний думає, то дурень уже робить” тощо.

1. Розумний. 2. Красивий. 3. Скупий. 4. Ледачий. 5. Злий.

6. Виберіть з даного лексичного матеріалу слова, що вживано у сфері академічного красномовства. До яких груп лексики належать слова, що залишилися?

Чкурнути, дотримуватися, диференціація, файний, горити, ідіот, ідіома, пошана, хронологія, шампусік, глаголити, вода, шурупити, довбанути, фонема, природа, вуйко.

7. Чому поданий уривок викликає комічний ефект? Спробуйте переписати цей текст в потрібному лексикостильовому ключі.

Прискореними темпами я ковтала їжу. Мій чоловік, що ніс відповідальність за своєчасне забезпечення кухні різними сільськогосподарськими продуктами для приготування належних страв, добре справлявся зі своїми сімейними обов'язками. Тому за останній календарний рік я налагодила своє харчування на високому рівні.

8. Зробіть текст яскравим, художнім, емоційним, уживши порівняння, епітети та метафори.

І знову літо. Спека. Полудень. Поблизу озеро. Воно знаходиться в тіні дерев. Хочеться викупатися в воді.

9. Виділіть епітети в поданих нижче реченнях. Поясніть, чому одне й те ж слово в одних випадках виступає просто як означення, а в інших — як епітет?

Жовте листя кружляло під осіннім вітром. Золоте листя тонко дзвеніло під осіннім вітром.

Тепле почуття ворухнулося в моїх грудях. Тепле повітря влилося у розчинене вікно.

Вогненний заклик оратора наче запалив присутніх. Вогненний потік лився з доменної печі.

10. Поясніть, у чому полягають стиліові недоречності такого „документу“:

Високоповажна подруго! Цим листом доводжу до твого відома, що налаштувалася вже була їхати до тебе, а тут — телеп kota в борщ! — okazія: профком дає путівку, яка горить. Отож, начувайся, будь здорова й не кашляй. Бажаю тобі ясного неба, щастя і здоров'я, кавказького довголіття, радості буття і грошей шапку. Твоя вірна колежанка Оксана.

Спробуйте довести цей текст до певної стилістичної однорідності.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

1. З'ясуйте характерні риси особистості вчителів із високим рівнем розвитку комунікативних умінь; окресліть ознаки їхньої діяльності, що визначають ефективність взаємодії з дітьми; заповніть таблицю.

Прізвище, ім'я, по батькові вчителя	Особистісні якості, необхідні вчителю з високим рівнем розвитку комунікативних умінь	Характерні ознаки діяльності, що сприяють розвитку комунікативних умінь майбутніх педагогів

2. Здійсніть самодіагностику і складіть програму розвитку комунікативних умінь.
3. Складіть умовну ідеальну модель мовлення вчителя (звертання до учнів, запитання залежно від ситуацій уроку, відповіді на можливі запитання учнів тощо).
4. Проаналізуйте результати самоспостереження за розвитком умінь підтримувати зворотний зв'язок у педагогічній комунікації (чи розумієте настрій, бажання співрозмовників, чи фіксуєте зміни в їхніх емоційних станах; чи наявне порушення зворотного зв'язку в спілкуванні).
5. Запропонуйте власну систему засобів установлення зворотного зв'язку в педагогічній комунікації.
6. Розробіть рекомендації для педагогів щодо оволодіння педагогічною технікою (бажано продемонструвати).
7. Проведіть спостереження за роботою вчителя, класного керівника під час педагогічної практики і проаналізуйте засоби комунікативного впливу, які вони використовують.
8. За допомогою методики типових стилів спілкування проаналізуйте превалюючі стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях (у класному колективі, серед друзів, у студентській групі).

РОЗДІЛ 2.

ОСНОВНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ. КОМУНІКАТИВНІ ОЗНАКИ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

ТЕМА 1. Сучасна теоретична концепція культури мовлення

- *суть поняття „культура мовлення”, рівні його розуміння;*
- *причини недостатнього рівня культури мовлення;*
- *мова й мовлення. Співвідношення понять. Функції мови й мовлення;*
- *усна та писемна форми мовлення, їх особливості.*

Культура мовлення — проблема, що наявна в будь-якій національній спільноті і є предметом пильної уваги мовознавців, письменників, учителів, — людей, небайдужих до виражальних можливостей слова та до престижу своєї мови.

В Україні питання культури української мови стоїть принципово інакше, ніж у інших суспільствах, оскільки його драматичним тлом є багатостраждальна історія нашої мови взагалі, століття прямих заборон і переслідувань, витіснення її з публічного вжитку.

Без трьох важливих понять — батьківщина, мова й культура — важко уявити собі єдність нації, що живе в цивілізованій країні. Саме слово „культура”, позначаючи певний рівень досягнень у суспільному, духовному й виробничому житті людського суспільства, передбачає й необхідність дій — обробки того, що зараз називають „полем культури”. У своїй книзі Г.О.Винокур писав: „Слово є не що інше, як культура в її специфічному вираженні”.

Розбіжності між поняттями *культура мови* й *культура мовлення* містяться насамперед у наукових уявленнях про необхідність розмежовувати поняття *мова* й *мовлення*.

Мова як система знаків (орфографічних, граматичних, лексичних тощо) належить до певного суспільного колективу і складає найважливішу частину мовленнєвої діяльності, що не збігається з нею. „Мова — не діяльність мовця”, — писав Соссюр. Тоді як для поняття мовлення суттєвим є уявлення про мовленнєву діяльність, у процесі якої відбувається функціонування мовленнєвих структур.

Мовлення як „індивідуальний акт волі й розуму” мовців передбачає, з одного боку, „комбінації, в яких мовець використовує код мови з метою висловлення своєї думки та, з іншого боку, „психофізичний механізм, що дозволяє йому об’єктивувати ці комбінації” [18, 89].

Відповідно до реально існуючих розбіжностей між мовою й мовленням необхідно розмежувати поняття *культура мови* — *культура мовлення*. Сучасна лінгводидактика їх чітко розрізняє. Якщо йдеться про наукову дисципліну, завданням якої є вдосконалення літературної мови як засобу культури, зіставлення різних жанрів і форм висловлювань, мовне життя суспільства й тенденції його розвитку, тобто те, що в поширених дефініціях називають об’єктивно-історичним аспектом, — тоді є підстави вживати термін „культура мови” [15, 50].

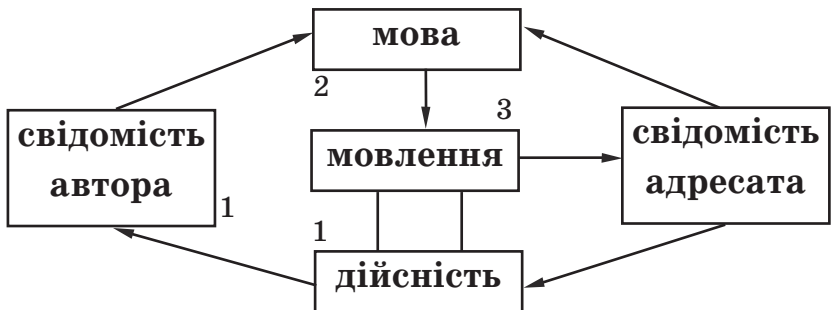
Культура мови — показник її унормованості, що визначається загальноприйнятими нормами — орфоепічними, лексичними, словотворчими, граматичними, правописними та стилістичними.

Про **культуру мовлення** говорять, якщо нормативно-регулювальний аспект, пов’язаний зі встановленням правил користування мовними засобами, зорієнтований на носіїв мови, на суб’єктів об’єктивно існуючими нормами.

Культура мовлення, спираючись на здобутки мовної культури, передбачає, по-перше, безумовне дотримання (усно й на письмі) норм літературної мови, по-друге, мовленнєву майстерність того, хто говорить або пише.

За Бабич Н., **мова** — це: 1) універсальний засіб нав-

чання й виховання людини; 2) енциклопедія людського досвіду; 3) першооснова нагромадження культурних цінностей, засіб вираження змісту культури, спосіб введення окремої людини в процес суспільного культурного розвитку; 4) один з компонентів духовної культури суспільства; 5) засіб координації усіх виробничих процесів; 6) функціонуюча система, нерозривно пов'язана з усіма галузями суспільного життя. **Мовлення** — це: 1) спосіб існування і вияву мови, „мова в дії”, мовний процес у багатьох його видах і формах (говір, писання, слухання, читання), мовчазна розмова з самим собою, обдумування майбутнього свого чи сприйнятого від інших повідомлення”; 2) вияв процесу формування (а не втілення) думки; 3) вияв одиниць мови усіх рівнів і правил їх поєднання; 4) засіб конкретизації спілкування (мовного спілкування) [4, 12].

Ця графічна модель дозволяє побачити, які кроки повинні бути зроблені, щоб замкнулося комунікативне коло.

Культура мовлення — поняття багатозначне. Одне з основних завдань культури мовлення — це охорона літературної мови, його норм.

Одна з найважливіших функцій літературної мови — бути мовою всієї нації, стояти над окремими локальними або соціальними обмеженими мовними утвореннями. Літературна мова — це те, засобами чого створюється ра-

зом з економічними, політичними та іншими чинниками, єдність нації. Без розвитку літературної мови важко уявити собі повноцінну націю. Відомий сучасний лінгвіст М.В. Панов серед основних ознак літературної мови називає такі, як мова культури, мова освіченої частини народу, свідомо кодифікована мова.

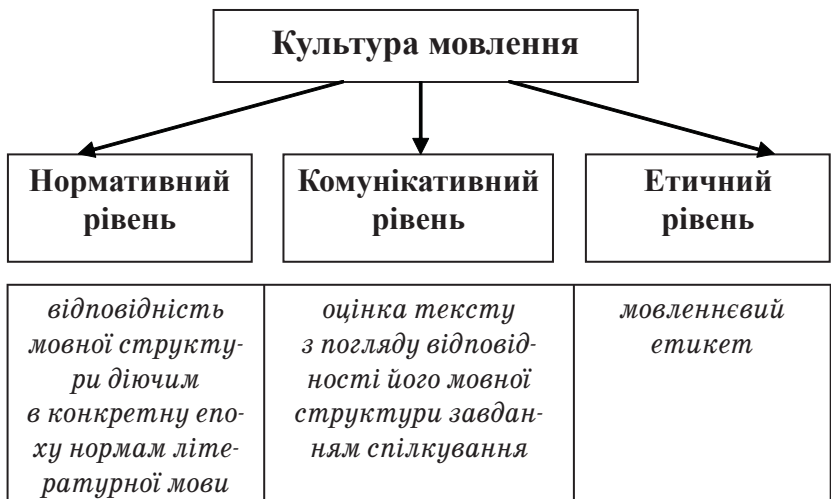
„Кодифіковані норми літературної мови — це такі норми, яких повинні дотримуватися всі носії літературної мови” [22, 13]. Будь-яка граMATика сучасної української літературної мови, будь-який словник є її кодифікація. Таким чином, один із найважливіших аспектів культури мовлення — *нормативний*.

Другий аспект культури мовлення — *комунікативний*. Це дослідження тексту з погляду відповідності його мовної структури завданням спілкування. Для створення певного тексту з усіх мовних засобів повинні бути відібрані такі, що з максимальною повнотою та ефективністю виконують поставлені завдання спілкування, тобто комунікативні завдання. Ожегов С., російський лінгвіст, писав: „Висока культура мовлення — це вміння правильно, точно й виразно передати свої думки засобами мови. Правильним мовленням називається те, в якому дотримуються норми **сучасної літературної мови**... Проте культура мовлення полягає не тільки в дотриманні мовних норм. Вона полягає ще й в умінні знайти не лише точний засіб для вираження своєї думки, а й найбільш дохідливий (тобто найбільш виразний) і найбільш доречний та, відповідно стилістично виправданий [27; 287 — 288].

Третій аспект культури мовлення — *етичний*. У кожному суспільстві існують свої норми поведінки. Вони стосуються й багатьох моментів спілкування. Етичні норми — мовленевий етикет — стосуються насамперед звертання на „ти” і „ви”, вибору повного чи скороченого ім’я (Сергій або Сергій Петрович), вибору звертань (громадянин, пан, добродій, товариш), відбору форм привітання, прощання (привіт, добрий

день тощо). Етичні норми в багатьох випадках національні. Наприклад, сфера спілкування на „ти” і „ви” в англійській та німецькій мовах вужче, ніж в українській або російській. Іноземець, потрапляючи в українське середовище може виглядати безтактним, привносячи в нього свій мовленнєвий етикет. Тому обов’язковою умовою якісного володіння українською мовою є знання мовленнєвого етикету.

Таким чином, поняття „культура мовлення” включає в себе три рівні розуміння: нормативний, комунікативний, етичний.

„Культура мовлення являє собою такий вибір і таку організацію мовних засобів, що в певній ситуації спілкування при дотриманні сучасних мовних норм та етики спілкування дозволяють забезпечити найбільший ефект у досягненні поставлених комунікативних завдань” [15, 16].

Причини недостатнього рівня культури мовлення

1. Низький рівень читацької активності .
2. Байдужість до гуманітарних дисциплін, особливо до мови як предмета шкільної програми.

3. Білінгвізм спричинює у деяких мовців численні явища інтерференції, звільнитися від яких можна лише за умови глибокого знання системи обох мов.
4. Відсутність навичок користуватися довідковою літературою, словниками; недостатня кількість цих видань.
5. Відсутність позитивного взірця.

Мова й мовлення. Співвідношення понять.

Функції мови й мовлення

Мова — знаковий механізм спілкування; сукупність і система знакових одиниць спілкування.

Мова — це єдина, цілісна, складна знакова система фонем, морфем, слів, словосполучень, речень, що служить не лише засобом комунікації, обміну думками, закріплення думок, а й засобом їх формування.

Мовлення — це послідовність знаків мови, що організована за її законами й залежно від потреб інформації, що висловлюється; це практичне користування мовою в конкретних ситуаціях і з наперед визначеною метою; це діяльність за допомогою мови, особлива психічна діяльність.

Функції мови

1. Засіб спілкування.
2. Засіб пізнання.
3. Засіб творення нових одиниць мовних підсистем.
4. Засіб вираження емоцій, внутрішнього стану людини й волі.
5. Засіб створення словесних художніх образів.

Функції мовлення

1. Здійснення, реалізація процесу спілкування (комунікативна функція).
2. Здійснення процесів пізнання (пізнавальна функція).
3. Здійснення процесів створення нових одиниць мовних підсистем.

4. Здійснення, реалізація процесу вираження емоцій (емотивна функція).
5. Здійснення процесу творення художніх образів (естетична функція).

Усна та писемна форми мовлення, їх особливості

Писемне мовлення

1. Писемне мовлення є вторинним стосовно усного (спирається на усне як на своє джерело).
2. Писемне мовлення фіксується графічними, матеріальними знаками і сприймається зором.
3. Писемна форма дає можливість фіксувати кимось висловлене, а це забезпечує збереження й відтворення чийогось мовлення у просторі й часі.
4. Писемне мовлення як правило монологічне.
5. Користуючись писемною формою мовлення, людина має можливість перечитати написане, виправити, відредагувати текст. Писемне мовлення відзначається більшою регламентацією мовних засобів, ніж усне.
6. У зв'язку з тим, що в писемній формі мовлення відсутні інтонація, жест, міміка, безпосередня ситуація спілкування, важливу роль у писемних текстах відіграють засоби суб'єктивно-емоційних оцінок.
7. Писемне мовлення може бути відтворене в усній формі.

Усне мовлення

1. Усна форма мовлення відрізняється від писемної насамперед матеріальною формою реалізації: вона витворюється мовним апаратом людини і сприймається на слух.
2. Ознаками усного мовлення є непідготовленість, спонтанність, надлишкова інформативність. Вживання великої кількості слів, смислове навантаження яких мінімальне.
3. Використання невербальних засобів спілкування.

ТЕМА 2. Правильність мовлення

- *правильність мовлення як комунікативна проблема;*
- *мовна норма — центральна категорія культури мовлення;*
- *структурно-мовні типи норм;*
- *типові мовленнєві помилки та недоліки.*

Розглядаючи зміст поняття „культура мовлення”, необхідно визначити основні ознаки культури мовлення як реальні властивості змістової та формальної сторін мови, оскільки остаточної класифікації всіх комунікативних ознак мовленнєвої культури немає.

Більшість дослідників (Бабич Н., Пилинський М., Пономарів О., Головін Б. та ін.) вважають, що головною ознакою культури мовлення є правильність мовлення. Бабич Н. стверджує: „... основними комунікативними ознаками культури мовлення є *правильність, точність, логічність, багатство (різноманітність), чистота, доречність, ясність, виразність, емоційність*. Звичайно, всі ці ознаки підпорядковуються одній глобальній — *правильності*, бо залежать від того, порушені чи не порушені в мовленні правила: організації мовної системи, логіки чи психології, естетики чи етики” [4, 66].

За тлумаченням сучасних словників **правильний**:

1. Який відповідає дійсності; істинний, вірний, непомильний. 2. Який відповідає встановленим правилам, нормам. 3. Безпомилковий [18, 859]. Критерій правильності — мовна дійсність конкретної епохи, а її еталон — суворя відповідність діючим правилам, за допомогою яких сформульовано норми.

Б. Головін нормою називає „історично сформований у конкретному мовному колективі вибір одного з варіантів мовного знака” [9, 40]. За М. Пилинським норма літера-

турної мови — „це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування” [23, 35].

Нормативним вважається мовлення: 1) що відповідає системі мови, не суперечить її законам; 2) в якому варіант норми володіє новими семантико-стилістичними можливостями, увиразнює, уточнює контекст, дає додаткову й вичерпну інформацію; 3) в якому не допущено стилістичного (і стильового) дисонансу; 4) в якому доречно обґрунтовані застосовані норми з іншого стилю; 5) в якому не допущене змішування норм різних мов під впливом білінгвальної мовленнєвої практики.

Норма — явище суспільне, тому на неї можуть впливати зміни в суспільному розвитку (у першу чергу, на лексичні норми), пов’язані з ними зміни в психології народуносія мови, і чинники суб’єктивні: якість критеріїв норми літературної мови, тобто мова яких письменників є авторитетним зразком, які саме їх твори беруться за визнаний зразок, що із мовної традиції визначається як норма, переконливість (безпомилковість, об’єктивність) статистичного критерію, відсутність суб’єктивності в естетичному критерієві та ін. Чимало важить і те, кому доручено систематизувати норми й реалізувати більшість із них у кодексах, збірниках правил — який рівень його філологічного обдарування, обізнаності з національним критерієм норм (у першу чергу, з системою мови), оволодіння формальнологічним критерієм тощо.

Б.М. Головін пропонує розрізняти такі структурно-мовні типи норм:

- 1) норми вимови — регулюють вибір акустичних варіантів фонем або фонем, які чергуються (напр., можна

- (лекц'їа) — не можна (л'екц'їа), можна (час) — не можна (ч'ас);
- 2) норми наголошування — регулюють вибір варіантів розташування й переміщення наголошеного складу серед ненаголошених (напр., можна *а́дже і адже́, а́вжди і авжди́*, не можна довільно *а́тлас і атла́с*, бо перше означає „зібрання карт”, а друге — назва тканини), треба *кіломе́тр, нові́й, старі́й, украї́нський*);
 - 3) норми словотворення — регулюють вибір морфем, їх розташування і сполучення у складі нового слова (напр., можна *материн, материнський*, але не можна *матеряний*, можна *спостерігач* — не можна *спостерігальник, спостережувач*, можна *прозовий* — не можна (заст.) *прозаїчний*);
 - 4) норми морфологічні регулюють вибір варіантів морфологічної форми слова і варіантів її поєднання з іншими словами (напр., можна *матерів*, не можна *доповідів* (треба *доповідей*), можна *по-українськи* і *по-українському*, не можна *по-нашинськи* (треба *по-нашому*), можна *повен колос*, не можна *повна колоса* (тільки *повного*), можна *братів*, не можна *сестрів*, можна *зелен, дрібен*, не можна *стар, молод*);
 - 5) синтаксичні норми регулюють вибір варіантів побудови простих і складних речень (напр., можна „Коли читаєш Шевченка, серце сповнюється болем за долю кріпака” — не можна „Читаючи Шевченка, серце...”, не можна „Іхтіандр врятував дівчину від акули, з якою потім познайомився”, можна „Іхтіандр врятував від акули дівчину, з якою потім познайомився”);
 - 6) норми лексичні регулюють вибір слова відповідно до змісту й мети висловлювання (напр., можна *декораційний* і не можна *декоративний*, якщо йдеться про лаштунки на сцені, можна *рятувальник* і не можна *рятівник*, якщо мовиться про посадку, не *друк*, а

преса, якщо йдеться про сукупність періодичних видань, бо *друк* — це процес виготовлення друкованого твору і т.д.);

- 7) норми стилістичні регулюють вибір слова або синтаксичної конструкції відповідно до умов спілкування і стилю викладу (напр., *розрізняти*, а не *диференціювати* — в розмовному стилі, *море дуже глибоке*, а не *глибоченне море* — в науковому стилі, *у зв'язку з тим, що...*, а не *бо...* — в офіційно-діловому стилі).

Норми лексичні і стилістичні діють не так автоматично, отже, і не так категорично — їх варіанти значною мірою залежать від волі мовця й підпорядковуються ним поставленій меті (тому оцінюються як доречні чи недоречні).

Кожен із названих структурно-мовних типів норм більшою або меншою мірою знайшов відображення у правилах слововживання, орфоепії (вимови), наголошування (зафіксовані у словниках), орфографії та пунктуації (зафіксовані в правописних кодексах літературної мови, орфографічних словниках тощо).

Літературна норма — одне з основних понять культури мовлення. Головними її ознаками є відповідність системі мови, стабільність, обов'язковість. Засвоєння норм, які не порушують систему української мови, ускладнюється вживанням двох мов — української і російської. Небезпеку появи інтерферентних явищ, „суржику” повинні враховувати всі, хто причетний до вироблення навичок літературно-нормативного мовлення.

Норма несе в собі самій можливість відхилення від неї, якщо вона застосовується окремими людьми. Виникає, таким чином, проблема міри засвоєння норми мовцями — проблема більшою мірою психологічна й педагогічна, аніж лінгвістична. Одні норми засвоюються легко й за мінімальною участю школи. Інші потребують постійного вдосконалення.

Спостереження уроків української мови та інших за-

нять в школах, бесіди з учнями та вчителями, систематичне ознайомлення з якістю мовлення учнів дають змогу визначити *типові мовленнєві помилки, що порушують норми мовлення.*

— На рівні вимови

Вимова звука [а] замість [о] (Харавий (спів), директор, Валадимир, малако тощо). Акання загалом властиве російській літературній вимові, в українській — це відхилення від норми.

Вимова [ч'] замість [ч] (ч'асто, ч'итаєш, ч'ому замість часто, читаєш, чому). Шиплячі приголосні в українській літературній мові загалом тверді (вони набагато твердіші, ніж у російській). Деяко пом'якшуються шиплячі в позиції перед і, ю, я: читачі, ніччю, збіжжя, Запоріжжя. Норма української орфоепії вимагає протиставляти позиції шиплячих: жити — жінка, шити — шість, читачі, джигіт — бджілка, хочу — ніччю.

Літерою щ в українській абетці позначаються звукосполучення твердих щч. Отже, при написанні *Полтавщина, щирий, ще, щастя* слід вимовляти *Полтавшчина, шчирий, шче, шчастя*.

У фонетичній системі української мови є звуки, що починаються не однією, а двома літерами: дж, дз. Це дзвінки відповідники глухих африкат ч і ц. Вимовляти їх необхідно як один злитий звук: заходжу, гудзик, піджак, джаз, кукурудза. У багатьох мовців замість одного звука чуємо два: заход-жу, дослід-ження, кукуруд-за, гуд-зик.

За законами української фонетики губні б, п, в, м, ф та фонему р у кінці слова і складу слід вимовляти твердо: знов, сім, гірко, Харків, Григор'єв, кров'ю, любов'ю. Більшість комунікантів під впливом російської мови надають цим звукам непотрібного пом'якшення: Харьків, Григорьєв, любовью, кровью.

Нове видання „Українського правопису” поновило літеру ґ для позначення проривного задньоязикового звука. Цю

літеру рекомендується писати (і вимовляти звук [г]) в українських і запозичених та зукраїнізованих словах агрус, гава, ганок, гатунок, гніт, ґрунт, гудзик тощо. На жаль, ця норма вимови не витримується, здебільшого на місці потрібного [г] звучить глотковий [г]. Проте інколи спостерігаємо й інше порушення (у 10 – 15%), коли на місці нормативного [г] звучить нововведений [г] у словах гімназія, гімн, організм, біографія, орган, голова, гарбуз тощо.

Однією з умов створення милозвучності української мови є така фонетична особливість, як чергування голосних та приголосних **у-в, і-й**. Коли слово існує в двох варіантах, то на початку і в середині речення після приголосного вживаємо форму з **у, і**: Уже настала осінь. Ідуть дощі. Вітер буяв у степу. Але: Листя пожовкло в саду. Оксана й Андрій. В Одесі зацвіли сади. Ми були в Антрациті. Порушення правил чергування, що спостерігається у 80% випадках, спричинює нагромадження неприродних для нашої мови звукосполучень і зводить нанівець її милозвучність.

— На рівні наголошення

Правильність наголошення є однією з ознак культури мовлення. При виробленні акцентуаційних норм українська мова має багато труднощів. Пояснюється це строкатістю наголошування в різних говорах нашої мови, а також впливом сусідніх мов, насамперед російської (південь і схід України) та польської (західна Україна). Нижче наведемо слова та словоформи, в яких особливо часто спостерігаємо відхилення від акцентуаційних норм.

Правильно

беремо́
бо́втати
везті́
верба́
віпадо́к
вира́зний
вісімдеся́т

Неправильно

беремо
бовта́ти
везти
ве́рба
випадо́к
вира́зний
вісімдеся́т

граблї
до́шка
дро́ва
ки́дати
ко́лесо
кропи́ва
ку́рятина
легкі́й
но́вий
озна́ка
о́лень
па́сти
прия́тель
ре́шето
рідкі́й
середи́на
слабі́й
ста́рий
тверді́й
ті́сний
товсті́й
тонкі́й
черпа́ти
черстві́й

гра́блі
дошка́
дрова́
кида́ти
колесо́
кропи́ва
кура́тина
ле́гкий
но́вий
о́знака
оле́нь
пасти́
прия́тель
решето́
рідкий
середі́на
сла́бий
ста́рий
тве́рдий
ті́сний
то́встий
то́нкий
че́рпати
че́рствий

— *На лексичному рівні*

Недостатнє використання синонімічного багатства української мови. Досить часто перевага надається якомусь одному слову з синонімічного ряду, причому не найкращому. Люди, які в повсякденному спілкуванні користуються російською мовою, засвоїли її не в повному обсязі. Це спричиняє перехід до пасивного запасу слів, віддалених щодо звучання від російських, і активізує використання спільних з російською мовою компонентів синонімічного ряду.

Фарба (водяна, олійна, зелена) і *барва* (осіння, тепла).

Блюдо (кришталеве, нове) і *страва* (смачна, рибна).
Вираз (розгублений, суворий) і *вислів* (цікавий, неординарний).

Заважати (працювати) і *мішати* (кашу).

Освітлювати (шлях, кімнату) і *висвітлювати* (питання).

Житель (міста, країни) і *мешканець* (будинку).

В українському мовленні широко вживаються пароніми (слова, близькі за написанням і звучанням, але різні за значенням). Проте звукова близькість паронімів спричинює семантично неприпустиме вживання їх один замість одного, що веде до затемнення змісту висловлювання.

Місто і місце (Живу в місті Луганськ. Улюблене місце відпочинку).

Гривня і гривна (Позичити дві гривні. Подарувати золоту гривну).

Пам'ятка і пам'ятник („Слово о полку Ігоревім” — пам'ятка давньої української літератури. Пам'ятник Тарасу Шевченку).

Кампанія і компанія (Виборча кампанія. Весела компанія).

Завдання і задача (На уроці розв'язували математичну задачу. Виконала завдання з української мови).

— Невмотивовані росіянізми

Часто лексичні норми порушуються, коли в мовленні використовуються російські слова, сяк-так пристосовані до української фонетики.

(рос.) человек — (укр.) людина (а не чоловік)

(рос.) дальний — (укр.) далекий (а не дальній)

(рос.) отношения — (укр.) стосунки, взаємини (а не відношення)

(рос.) игрок — (укр.) гравець (а не ігрок)

(рос.) упрямый — (укр.) упертий (а не упрямий)

(рос.) эта ярмарка — (укр.) той ярмарок (а не та ярмарка)

(рос.) рыболов — (укр.) рибалка (а не риболов)

(рос.) рыбалка — (укр.) риболовля (а не рибалка)

— *На морфологічному й синтаксичному рівні*

Порівняно з лексичними помилками вони є менш виразними. Здебільшого вони також обумовлені паралельним функціонуванням російської і української мови. Норма російської мови переноситься на україномовний ґрунт і таким чином спричинює помилку в українському мовленні.

<u>Норма рос. мови</u>	<u>Норма укр. мови</u>	<u>Порушення укр. норм</u>
злая собака (ж.род)	злий собака (чол.рід)	зла собака
железнодорожная насыпь (ж.род)	залізничний насип (чол.рід)	залізнична насип
острая боль (ж.род)	гострий біль (чол.рід)	гостра біль
волнистые волосы (множ.)	кучеряве волосся (одн.)	кучеряві волосся
читать по слогам (П.падеж) пишущий ученик	читати по складах (М.відм.) учень, який пише	читати по складам пишучий учень
думающий человек	людина, яка думає	думаючий чоловік
пожелтевшая листва	пожовкле листя	пожовтіле листя
два дома	два будинки	два будинка
новая мебель (ед.ч.)	нові меблі (множ.)	нова мебель
дорогой друг!	любий друже! (кл.відм)	дорогий друг!
вылечиться от насморка (м.род)	вилікуватись від нежитю (чол.рід)	вилікуватись від нежиті (ж.рід)
по этой причине	з цієї причини	по тій причині
по адресу	за адресою	по адресу
по просьбе	на прохання	по проханню

Отже, правильність мовлення — визначальна ознака культури мовлення. Засвоєння норм сучасної української літературної мови — перший напрям роботи щодо формування високого рівня культури мовлення.

ТЕМА 3. Основні комунікативні ознаки культури мовлення

- *точність мовлення;*
- *логічність мовлення;*
- *багатство мовлення;*
- *чистота мовлення;*
- *доречність мовлення.*

Як зазначають науковці, культура мовлення не зводиться лише до його правильності. Б.Головін стверджує, що „культура мовлення — це сукупність його ознак та властивостей, які є свідченням його досконалості; це сукупність навичок і знань людини, що забезпечують доцільність та легке застосування мови з метою спілкування” [9, 6-7]. У даному випадку йдеться про комунікативний рівень.

Мова — спосіб самовиразу й пристосування до середовища, який властивий лише людині, оскільки він ґрунтується на абстрагуванні й символізації реалій життя через слово. „Мовленнєва комунікація — це процес спілкування шляхом мови, який має свої внутрішні закони і базується на певній системі усталених культурних норм” [1, 9].

Мовленнєву діяльність людини насамперед звернено до інших людей, які цю мову розуміють. Засобами мовлення передається важлива для нас інформація, якої ми самі не могли б отримати або отримали з величезними зусиллями (наприклад, ситуація „вчитель — учень”: учитель навчає й перевіряє засвоєння знань). Усі люди один щодо одного — **комуніканти**. Взаємодія комунікантів мовленнєвими засобами називається **комунікативним актом**.

У роботах Бабич Н., Головіна Б. та ін. стверджується, що для культури мовлення найважливішим є комунікативний аспект. Культура мовлення визначається як набір комунікативних якостей мовлення. Ці якості виявляються на підставі співвідношення мовлення з окремими немо-

вленневими структурами. До них Н.Бабич відносить: мову як основу мовленнєвої діяльності, мислення, свідомість, дійсність, людину — адресата мовлення, умови спілкування [4]. Цей комплекс немовленнєвих структур потребує від мовлення таких якостей: точність, логічність, виразність, образність, доречність, чистота, багатство.

Нижче спробуємо дати характеристику кожній з означених якостей мовлення та виділити найбільш поширені мовленнєві недоліки.

Точність мовлення — одна з головних ознак культури мовлення. Р. Будагов підкреслював: „Сама суспільна природа мови забезпечує точність і недвозначність усіх її ресурсів, зокрема в галузі лексики і в галузі граматики” [8, 81]. Оскільки свідомість людини не лише відтворює об’єктивний світ, а й творить його, то можливість неточностей у мовленні зберігається на всіх етапах розвитку мови. Розвиваючись, мова за суспільною функціональною суттю постійно прагне до цілковитої відповідності слова певному поняттю. Вона дана людині об’єктивно. Отже, предмет і назва предмета в різних мовах можуть мати різну співвіднесеність (залежно від того, яка диференційна ознака покладена в основу назви), але в межах однієї мови для кожного її носія вони повинні зберігати точну співвіднесеність.

Точним можна назвати таке мовлення, коли вжиті слова повністю відповідають їх мовним значенням — значенням, що усталились у мові в даний період її розвитку. „Точність мовлення, — зауважує Б.М. Головін, — залежить не лише від вибору слів, а й від уміння або невміння автора строго зіставити слово і предмет, слово і дію, слово і поняття” [9, 54]. Точність зумовлюється, по-перше, знанням об’єктивної дійсності, спостережливостю мовця, по-друге, його умінням співвіднести свої знання мови з цією спостереженою об’єктивною дійсністю. Це співвідношення буде тим точнішим, чим глибше і всебічніше пізнаватиметься світ і чим повніше засвоюватимуться ресурси мови, над-

бані попередніми поколіннями людей. Точність потрібна не тільки для іменування реалій, а й для відтворення настроїв, переживань, тобто необхідна в реальному світі предметів та почуттів. Крім цього, „в реальному розумовому процесі поняття не виступають у відчуженому, ізольованому вигляді, вони завжди функціонують у єдності і взаємопроникненні з наочними моментами уявлень і зі словом, яке, будучи формою існування поняття, завжди є водночас і певним слуховим чи зоровим образом” [19, 61]. Отже, поняття точність має два значення: по-перше, це вживання в мовленні слів (їх значень) і словосполучень, звичних (узвичаєних) для людей, які володіють нормами літературної мови, а, по-друге, це оформлення і вираження думки адекватно предметові або явищу дійсності, тобто несуперечність реального предмета і його назви. Це означає, що мовець повинен постійно прагнути до пізнання і реального світу, і законів, норм мови, а це неможливе без варіативності (або змінюваності) того й іншого.

Найповніше точність (як і інші ознаки культури мовлення) визначив, на наш погляд, Б.М. Головін. Здавня точність пов’язувалася з умінням ясно мислити, зі знаннями предмета мовлення і значення слова. Слово відтворює думку: незрозуміла думка — незрозуміле слово, слова є „ніби точними найменуваннями понять, — зазначав М. Ціцерон, — вони виникають майже одночасно з самими поняттями, слова слід відбирати”.

Таким чином, точність досягається: 1) знанням предмета мовлення (адже спочатку ми пізнаємо реальний світ, а потім висловлюємося про результати свого пізнання: пізнавальна здатність людини залежить і від її досвіду, і від набутих знань у відповідній галузі і в мові); 2) знання мови, мовної системи усіх її рівнів, оволодінням стилістичними ресурсами, мовними засобами вираження емоційності та ін.; 3) умінням узгодити знання про предмет зі знанням мови (тобто умінням вибрати найточнішу для

конкретної ситуації спілкування назву предмета, явища, процесу тощо).

Точність реалізується насамперед лексичними ресурсами мови, тобто виявляється на рівні слововживання. Найбільше можливостей для точного співвідношення предмета і його назви мають синоніми, омоніми, пароніми, полісемантичні слова. Значні труднощі викликають слова іншомовні, професійні, а також фразеологізми.

Так, наприклад, добираючи слово із синонімічного ряду для досягнення точності висловлювання, необхідно враховувати: 1) стильову приналежність слова (нейтральне чи стилістично марковане); 2) його емоційно-експресивне значення (піднесене — знижене, інтимне, ласкаве — офіційне, урочисте — жартівливе); 3) приналежність слова до певної групи лексики поза літературною мовою (діалектне, просторічне, жаргонне); 4) місце слова у словниковому запасі мови (активний — пасивний словниковий склад).

У синонімічному ряді *іти* — *сунути* — *дибати* — *шкандибати* — *шкунтильгати* — *лізти* — *тюпати* — *ледве ногами перебирати* емоційно нейтральним є лише перше дієслово (*іти*). Решта різняться емоційно-експресивним забарвленням, тому припустимі у вживанні текстів (висловів) розмовного характеру.

Неточність виникає в тих випадках, коли слово вжите в приблизному значенні (порівн.: *Я болю за команду „Динамо” — вболіваю*; багатотомний *збірник* — *зібрання*; команда не боялась цього *противника* — *суперника*; мешканець України — *житель*; аптека працює *круглу* добу — *цілу*; *відкрити* вікно — *відчинити*; *підписувати* газети — *передплачувати*; *одягти* туфлі — *взути*; *квиток* на літак — *білет*, поштовий *ящик* — *скринька* та ін.).

У різних стилях мовлення застосовуються **омоніми**. У словниках вони подаються окремими словниковими статтями. Кожне слово — самостійна лексична одиниця, фун-

кціонування якої визначається потребами змісту фрази. Щоб уникнути неточності в мовленні, необхідно орієнтуватися в лексичних значеннях того чи іншого слова. Напр.: *лава* — *вид меблів*, *лава* — *ряд*, *шеренга людей*, *лава* — *великий забій у шахті*, *лава* — *продукт виверження вулкану*; *мул* — *відкладення на дні водоймища*, *мул* — *домашня тварина*; *клуб* — *летюча маса диму*, *клуб* — *культурно-освітня організація*.

До розряду омонімів належать і омографи — слова, різні за значенням, однакові за написанням, але відмінні за вимовою (*за́мок* — *замо́к*, *ма́ла* — *мала́*, *на́сип* — *насі́п*, *доро́га* — *дорога́*, *го́ри* — *горі́*, *му́ка* — *мука́*).

Невичерпним джерелом семантичного багатства мови є *багатозначні* слова. Вправність у використанні полісемічних слів є виявом багатства індивідуального мовлення, стимулятором пізнавальної діяльності в галузі слововживання.

Напр.: *золотий* — *колосся*, *годинник*, *монета*, *медаль*, *волосся*, *характер*;

гарячий — *чай*, *людина*, *час*;

глибокий — *ставок*, *знання*, *відчай*, *старість*;

високий — *будинок*, *стиль*, *гість*, *голос*;

важкий — *предмет*, *життя*, *хвороба*, *кроки*;

темний — *ніч*, *очі*, *тривога*, *обличчя*, *розум*.

Отже, точність однозначна, одноваріантна, у ній співвідносяться мова з реальною дійсністю, на відміну від правильності, яка визначається нормою або її варіантом, правилом чи одним із його винятків.

Логічність мовлення

Процес мовленнєвої діяльності має три рівні: мислительний (йому властиві автоматизм та імпровізація), лексикограматичний і фонологічний, адже в діяльності свідомості людини відбувається творення, розподіл, обмін, споживання знань. Звичайно, ці процеси проходять по-різному, залежно від схильності людини до інтелектуальної праці,

рівня знань, особистого досвіду, характеру практичної діяльності та ін. Психологи справедливо підкреслюють: „Нагромадженню мовних знань сприяє не лише активний процес говоріння, а й процес розуміння” [4, 18].

Отже, логічний — це мислительний. Словники дають такі тлумачення слова *логічний*: 1. Стосується до логіки (науки про закони й форми мислення). 2. *У якому є внутрішня закономірність*; розумний, послідовний [18, 615]; або 1. Стосується до логіки, відповідає законам логіки (рос. логический). 2. *Правильний, послідовний, обґрунтований, відповідає законам логіки* (рос. логичный) [4, 108].

Логічність як ознака культури мовлення формується на рівні „мислення — мова — мовлення” і залежить від ступеня володіння прийомами розумової діяльності, знання законів логіки і ґрунтується на знаннях об’єктивної реальної дійсності, тобто перебуває в тісному зв’язку з точністю. А звідси висновок: погане мовлення є передусім свідченням поганого мислення й лише потім поганих знань мови. Отже, щоб навчитися добре висловлювати думки, треба навчитися мислити. Адже істина — це „правильна думка, ідея, правильне відображення об’єктивної дійсності в свідомості людини”, а „пізнання істини — це процес адекватного відображення в думці, ідеї, свідомості людини властивостей, якостей, станів, закономірностей явищ, предметів і процесів матеріального світу” [4, 106]. Тобто, коли мовлення точне, воно логічне. Але якщо точність вимагає суворої відповідності вживання слова його значенню, то для логічності цього замало: вона потребує ще й точного зв’язку між словами в мовленнєвому потоці. Це реалізується не лише за законами семасіології, лексикології, лексичних норм, а й за законами синтаксису: на рівні речення — фрази, надфразної єдності, тексту.

Отже, логічне мовлення формується на основі: 1) навичок (вправного їх застосування) логічного мислення, спрямованого і на нагромадження нових знань (логіки пізнан-

ня), і на передачу цих знань співбесідникові; 2) знання мовних засобів (і навіть позамовних — міміки, жестів), якими можна оформити думку; 3) володіння технікою смислової зв'язності, тобто логікою викладу, при якій не виникає суперечностей у межах цілого тексту.

Кожен чинник удосконалюється впродовж життя людини, і якщо логіку викладу може контролювати оточення (дітей її навчають дорослі, учителі, пізніше можуть корегувати співбесідники, усні й писемні зразки), то логіку пізнання контролює сам мовець. І коли слова наздоганяють або випереджають думку, то виникає небезпека, що співбесідник не зрозуміє мовця, до того ж алогізми у мовленні, як правило, „готуються” помилками у процесі пізнання.

Ліквідувати екстралінгвістичні причини логічних помилок (через незнання прийомів логічного мислення, неволодіння ними) можна шляхом удосконалення виховного процесу в дошкільний і шкільний період життя людини, поліпшення соціально-психологічних умов її життя, умов праці та відпочинку, фізичного розвитку особистості тощо. А лінгвістичні умови логічності забезпечує сама мовна система, засвоєння якої теж триває практично все життя.

Серед **причин** помилок у логіці викладу можуть бути:

- 1) поєднання логічно несумісних слів (Мені було *страшно весело*. У зоопарку я побачив *страшно красиву* лисичку. Моя матуся *жахливо добра*);
- 2) введення у фразу зайвих слів, що структурно її обтяжують (*У місяці грудні* почнуться зимові канікули — замість *у грудні*; *На долонях рук* хлопчик тримав кошенятко — замість *на долонях*);
- 3) неправильна побудова рядів з однорідними членами речення (*У бабусі на подвір'ї живуть кури, гуси, птиця*; *Учні й школярі* прийшли на свято);
- 4) неправильне утворення аналітичних синтетичних форм (*Самий найдорожчий* друг для мене — тато; *Говорити* необхідно *більш виразніше*);

- 5) порушення порядку слів у простому реченні або порядку розташування компонентів складного речення (*Сашко читав казку, якого ми вперше слухали; Випав нарешті сьогодні сніг перший. Сонечко світило яскраво в віконце моє*);
- 6) порушення смислового зв'язку між окремими висловлюваннями в тексті (*Раптом заєць наскочив на вовка. Він злякався і почав тікати. Хто він — заєць чи вовк?*).

Більшість причин має лінгвістичну основу — з'ясовується, як логіка викладу реалізується засобами літературної мови, зокрема її морфологічними та синтаксичними ресурсами. Інтелектуальний розвиток, евристичні нахили, навички слухати себе (контролювати своє мовлення), почуття міри щодо кількості мовлення — усе це також сприяє логічності мовлення.

Отже, логічність — поняття як загальномовне, так і індивідуально-мовленнєве. Воно залежить від способу мислення, рівня знань, у тому числі й життєвого досвіду людини.

Багатство мовлення

Під багатством мовлення розуміють, з одного боку, велику кількість мовленнєвих одиниць семантично та стилістично різноманітних, а з іншого — велику кількість одиниць, що мають одне значення, але відрізняються словотвірною та граматичною структурою [12, 112 – 113].

Джерелами багатства й різноманітності мовлення є лексичні, фразеологічні, словотворчі, граматичні, стилістичні ресурси мови, які склалися мовною практикою всіх попередніх поколінь носіїв цієї мови і які збагачуються з розвитком суспільства.

Лексичне й фразеологічне багатство мовлення, тобто мовлення без повторів, твориться синонімічними рядами: чим повніший синонімічний ряд, тим більша можливість

відбору відповідно до змісту й мети висловлювання. Важливо, щоб мовці володіли синонімічними ресурсами мови. Наприклад, у словосполученні *сонячний ранок* прикметник *сонячний* можна замінити на *світлий, ясний, безмарний; блакитне* небо — на *голубе* небо; *вогнище горить* — на *палає, палахкотить; сонячний світ* — на *світлий, променистий, ясний*.

Багатство лексики — це й багатство значень, а не лише лексем. Тому надзвичайно важливо володіти усіма можливими значеннями багатозначних слів.

Гарячий (чай, людина, час);
глибокий (ставок, знання, старість);
високий (будинок, гість, голос);
сухий (білизна, гриби, людина, розповідь);
чорний (сукня, кава, думки, робота);
важкий (предмет, життя, хвороба, кроки);
темний (ніч, очі, тривога).

Багатство слів і багатство значень неможливе *без багатства форм*. Це можуть бути паралельні форми роду (зал — зала, клавіш — клавіша), відмінків (Д.в. брату — братові, сину — синові); великі семантико-стилістичні можливості мають прикметникові паралелі (материн — материнський, батьків — батьківський, повний — повен, зелений — зелен, славний — славен).

Семантичне багатство примножується багатством *інтонаційним*, яке залежить і від лексичного наповнення тексту, і від його синтаксичної побудови. Це не лише питальна, спонукальна, розповідна інтонація. Це й інтонація запитання — і відповідна до нього інтонація відповіді, інтонація підтвердження, згоди — й інтонація сумніву, заперечення; інтонація роздуму — й інтонація беззастережної впевненості; інтонація інтимності, ласкавості.

Чистота мовлення тісно пов'язана з правильністю й нормативністю: якщо в мовленні відсутні порушення лексичних, стилістичних, орфоепічних та інших норм, воно

вважається чистим [4, 125]. Бабич Н. стверджує, що чистота виявляється у трьох аспектах: в орфоєпії — правильна літературно-нормативна вимова, відсутність інтерферентних явищ, так званого акценту; у слововживанні — відсутність позалітературних елементів — діалектизмів, вульгаризмів, штампів, слів-паразитів; в інтонаційному аспекті — відповідність інтонації змістові та експресії висловлення, відсутність лайливих, лицемірних ноток.

Засвоєння літературної вимови становить певну трудність. Орфоєпічні явища засвоюються важче, аніж лексика. Наприклад, [г] — укр. — і [г] — рос., [ч] — укр. — і [ч'] — рос., [шч] — укр. — і [щ'] — рос., [о] — укр. — і [оа] — рос. тощо. Засмічує мову й неправильне наголошування слів. Чистота мовлення залежить і від дикції — вади артикуляції вимагають тривалого тренування артикуляційного апарату. Проте за умови тривалої й наполегливої роботи цих вад можна позбутися.

Позалітературні одиниці можуть з'являтися в мовленні при зміні ситуації спілкування, її експресії. До них науковці відносять:

- *просторічні слова* — мають знижений колорит, тому вони властиві розмовно-оповідним різновидам мовлення (біганина, брехун, скиглити, охламон);
- *жаргонізми* — функціонально близькі до просторічних слів, проте тісніше пов'язані з певним соціальним середовищем (збацати, охмуряти, стибрити);
- *діалектну лексику*. Сферою свого застосування вона має розмовний і художній стилі. У першому вона виконує понятійно-номінативну функцію, в другому ж — художньо зображувальну (відображення місцевого колориту, типізація характерів);
- *канцеляризми й професіоналізми*. Поза властивими для них стилями — офіційно-діловим і професійно-виробничим — сприймаються як ознака бідності мовлення, неестетичності мовця;

- *лайливі й вульгарні* слова недопустимі ні мовними, ні загальноетичними нормами. Їх вживання вульгаризує мову, погано характеризує мовця, створює конфліктні ситуації.

Чистота мовлення — це його естетичність. Уміння відбирати, синтезувати мовні засоби із загальнонародної скарбниці формується і в процесі вивчення мови, і в процесі пізнання світу.

Доречність мовлення — це такий добір, така організація засобів мови, що роблять мовлення відповідним меті й засобам спілкування. Доречне мовлення відповідає також темі повідомлення, його логічному та емоційному змісту, складу слухачів та читачів, інформаційним, виховним, естетичним завданням писемного або усного виступу [9, 233].

Доречність — це ознака культури мовлення, яка організує його точність, логічність, виразність, чистоту, вимагає такого добору (підбору) мовних засобів, що відповідають змістові та характерові експресії повідомлення. Проте для доречності в мовленні самих мовних засобів недостатньо — доречність враховує ситуацію, склад слухачів (читачів), естетичні завдання. Р.О. Будагов зауважує: „Наївно думати, що образне відтворення думки менш точне, аніж необразне. Вся суть у тому, що і як передається вченим або письменником, якої вартості, якого масштабу та чи інша думка формулюється” [8, 87].

Таким чином, висловлювання доречне, якщо внаслідок його використання досягається мета, яка висувалася мовцем, якщо потреби мовця (у широкому розумінні) реалізовані. Ось яким різноманітним арсеналом засобів для досягнення мети висловлювання можна скористатися: який би прийом не використовували — риторичний діалог, окличну або питальну форму звертання до слухачів, повторення попередньо висловленої думки з метою її підсилення, посилення на літературний образ чи історичний факт, дослівне цитування або переказування цитати своїми сло-

вами, відповіді на запитання, порівняння, проголошення лозунга і т.д., — його необхідно повсякчас найтісніше пов'язувати з усім змістом мовлення. Уміння вибрати найбільш вдалу форму спілкування, інтонаційну тональність, лексичні засоби формується і практикою мовлення, і психологією людських стосунків. У кожному стилі слово і фраза мають бути доречними, як доречною повинна бути й інтонаційно-колоритна їх тональність: висока чи низька, інтимно-ласкава (пестливий, ніжний, прихильний тон) чи офіційно-холодна (байдужий, безсторонній тон), гумористично-сатирична (насмішкуватий, глузливий, уїдлиий, викривальний тон) чи позбавлена цих інтонацій.

Доречність мовлення — якість дуже важлива, вона регулює всю мовленнєву поведінку. Учителі не повинні забувати, що слово так само легко вбиває, як і легко лікує сказане слово назад не повернеш — воно виконає ту роль, яку відвела йому мова, і ніякі виправдовування на зразок „я цього не хотів” не допоможуть. Б. Головін у роботі „Основи культури мовлення” наводить слова відомого хірурга Ф.Г. Углова: „Якщо куля випущена ворогом, може пошкодити частину тіла, то грубе слово потрапляє в серце й нерідко звалює людину”.

Відчуття доречності, майстерність змінювати характер мовлення залежно від ситуації і завдань спілкування виховується мовленнєвою практикою. Навички доречного мовлення можна виробити за таких умов: 1) якщо усвідомити необхідність корегувати мовлення щодо його доречності; 2) якщо володіти культурою мовлення й культурою спілкування за допомогою мови; 3) якщо мати високу загальну культуру і якщо норми етики будуть переконанням, а ввічливість, доброзичливість, терплячість і терпимість до чужих вад, повага до людей — органічними почуттями, а не правилами поведінки; 4) якщо засвоїти мову не лише як шкільний предмет, а й як „живу схованку людського духу”, і берегти її — цей народний скарб.

Доречним мовлення буде тоді, коли воно відзначати-

меться правильністю, точністю, багатством, чистотою, адже проаналізовані ознаки є складовими культури одного й того ж предмета — мовлення. Тільки в сукупності ці ознаки формують високий рівень культури мовлення суспільства й кожного його члена зокрема.

ТЕМА 4. Виразність як ознака культури мовлення. Технічні показники виразного мовлення й виразного читання

- *дихання;*
- *робота над голосом;*
- *дикція.*

Високому результату словесної дії мають передувати добрі знання техніки мовлення. Можна досконало знати положення виразного читання, але якщо не мати відповідно підготовленого, розвиненого мовленнєвого механізму, то високих результатів словесної дії не досягти.

Майстерність мовлення, безпосередність словесної дії вимагають від читця, мовця не тільки знань теорії і методики, навичок і умінь виразного читання, а й добре виробленої техніки мовлення — комплексу теоретично-практичних основ вимови (досконале володіння мовним апаратом, уміння правильно користуватися в педагогічних, навчально-виховних цілях мовою і мовленням).

Техніка мовлення складається з таких елементів:

1) дихання — фізіологічної основи мовлення; 2) голосу — головного інструмента читця; 3) дикції — чіткої вимови звуків, слів, виразів; 4) орфоєпії — правильної літературної вимови.

Дихання

Основу розвитку техніки мовлення створює правильна

постановка дихання, що здійснюється завдяки вправам дихального апарату.

Від правильного дихання залежить сила й рівномірність звучання мови, а також зміст і краса мовлення взагалі. Адже дихання безпосередньо пов'язане з паузами, а паузи диктуються змістом й у зв'язку з цим членують потік мовлення на мовні такти. Часте набирання повітря під час читання створює нічим не виправдані паузи, а це у свою чергу впливає на красу мовлення. Дихання з широкими інтервалами позбавляє читця можливості робити необхідні за змістом паузи і врешті призводить до монотонного мовлення. Отже, дихання може відіграти відповідну роль у процесі читання лише за тієї умови, коли читець правильно ним керуватиме.

Диханням треба досконало володіти, раціонально використовувати його в процесі мовлення. Звичайний природний, некерований процес дихання складається з трьох моментів, які ритмічно повторюються: вдихання, видихання й паузи (стану спокою, відпочинку м'язів). Звичайне природне дихання не потребує свідомої уваги, бо відбувається поза мовленням. Тому вдих і видих його плавні, спокійні і майже однакові за тривалістю: зразу після вдиху йде пасивне й мимовільне видихання, а після нього — невеличка пауза і знову вдих і т. д.

У керованого дихання процес зовсім інший. Вдихання, видихання й паузи підпорядковані волі читця. Логічна й емоційна сторони мовлення потребують від мовця певної організації цього процесу: швидкого вдихання й повільного видихання, уміння керувати витратою повітря.

Природне дихання здійснюється не в усіх однаково. Це залежить від того, які саме м'язи органів дихання беруть найактивнішу участь у роботі дихального апарату. У цьому зв'язку його поділяють на чотири типи: ключичний (високий, плечовий), грудний (середній, реберний), діафрагматичний (низький, черевний), комбінований

(грудно-черевний). Перші три типи вважаються неправильними, останній — правильним.

Ключичний — це такий тип дихання, за яким повітрям наповнюється лише верхня частина легень. У цьому випадку дихати доводиться частіше, ніж необхідно було б, оскільки в легені поступає мала кількість повітря. Цей тип розрізнити можна за такими ознаками: при вдиханні підіймаються вгору плечі, лопатки і ключиці.

Грудний — це такий тип дихання, за яким повітрям заповнюється лише середня частина легень. На відміну від першого, за таким диханням в легені поступає значно більша кількість повітря, проте ще недостатня, щоб заповнити і верхню, і нижню частини. Тому цей тип дихання також вважається неправильним. Його ознаки: грудна клітка розширюється, а живіт втягується.

Діафрагматичний — це такий тип дихання, за яким повітрям наповнюється переважно нижня частина легень. Таке дихання значно краще, ніж ключичне чи грудне, проте також неправильне, бо верхня й середня частини легень залишаються пасивними, погано вентилуються. Ознаки такого дихання: при вдиханні віддимається живіт, бо діафрагма інтенсивно скорочується, осідає і тисне на черевну порожнину. Це найпоширеніший тип дихання серед людей, які працюють фізично.

Найбільше доцільний **комбінований** тип дихання. У процесі такого дихання повітрям наповнюються всі ділянки легень.

Умови правильного дихання оратора

1. Вдихати повітря через ніс слід вільно, безшумно.
2. Починати говорити можна тоді, коли в легені взято незначний надлишок повітря, необхідного для виголошення структурно-логічної частини тексту; це позбавить від „позачергового” вдиху, який порушує плавність і ритм мовлення, спричинює уривчастість, поверховість дихання.

3. Не допускати, щоб повітря було витрачене повністю (тобто не допускати повного звільнення легенів від повітря) — це призведе до аритмії, фальцетів та ін. Витрачати повітря слід економно й рівномірно. Слід скористатися кожною природною зупинкою в мовленні для дозбирування запасу повітря в легені (дозбирування повітря під час природних зупинок здійснюється так званим нижнім диханням; рухається діафрагма, а верхня частина грудної клітки й ребра підняті й нерухомі). Поповнювати запас треба своєчасно й непомітно.
4. Пам'ятати, що від глибини вдиху залежить сила видиху, отже — сила звучання голосу.
5. Вдихати й видихати слід безшумно, непомітно для слухача, адже якісний звук утворюється спокійним струменем повітря, що виходить під час рівномірного вдиху й видиху (тут не йдеться про афективне мовлення).

Робота над голосом

Голос — це основне знаряддя роботи педагога, тому важливо навчитися працювати над його вдосконаленням. Голос утворюється в результаті роботи голосових зв'язок і дихання й наділений цінними властивостями: природними (сила, висота, тембр, діапазон) і набутими (темп, політ, звучність). Щоб розвинути голос, треба виявити кращі його якості, вдосконалити ті, що виражені неяскраво й застосовувати їх у процесі читання або мовлення.

Сила голосу регулюється довільно. Вона залежить в основному від напруження мовленнєвого апарату й від сили видиху повітря.

Тембр — це природне звукове забарвлення голосу. Він залежить від анатомічної будови мовленнєвого апарату, що створює індивідуальні тембри голосів, помітно відмінних між собою. **Висота** голосу — це його тональні можливості. Вона залежить від частоти коливання голосових

зв'язок. Ця властивість голосу відіграє суттєву роль у роботі читця, оскільки кожен текст має свою висоту звучання, що слід обов'язково враховувати при підготовці тексту до читання.

Діапазон — межа людського голосу від найнижчих до найвищих тонів звучання. Він змінюється як з віком, так і в процесі тренування. Чим ширший діапазон голосу, тим цікавіші інтонаційні варіанти читання і мовлення.

Є низка властивостей, якими оратори-початківці оволодівають у процесі навчання, а згодом і самостійно. Це звучність, темп, політ, рухливість голосу, що з'являються в основному в результаті практичної діяльності.

Звучність (дзвінкість) — це властивість голосу, який звучить гучно й чітко. Цьому сприяє робота резонаторів і мовленнєвого апарату. Така властивість буває потрібною у процесі читання емоційно напруженого тексту, де не стільки потрібна сила голосу, скільки його гучне звучання. Володіти звучністю голосу можна навчитися, це удосконалисть інтонаційне багатство при читанні.

Темп — швидкість читання й мовлення. Здається, що варто лише дотримуватися змісту, структури тексту, і темп відповідатиме задуму. Проте це не так просто. Кожна людина володіє відповідним темпоритмом усного мовлення, який переносить і в читання. І буває так, що текст мінорного плану читається в такому темпі, що дуже важко відчувати настрій цього твору. Або, навпаки, твір за характером темпераментний, активний, а читається в уповільненому темпі, що призводить до спотворення його ідеї.

Політ голосу — здатність забезпечувати хороше сприймання в будь-якому кінці приміщення.

Уявіть собі, що лектор чи педагог має прекрасний голос, але не вміє ним володіти. Його ледь чують перші ряди, решті доводиться нудьгувати. Це говорить про те, що мовець не вміє посилати на певну відстань голос, не враховує об'єму приміщення. Такій людині необхідно працювати

над вмінням подавати слова, звуки, навчитися посылати звук до слухачів.

Дикція. Щоб забезпечити легке сприймання змісту мовлення, потрібно мати не тільки добре розвинуті якості голосу, а й бездоганну дикцію, тобто чітку правильну вимову кожного мовного звука.

При неправильній дикції навіть добре поставлений голос і вміле використання засобів виразності не забезпечать успіху мовцю. Крім того, вади вимови педагога можуть призвести до негативних наслідків, оскільки дітям молодшого шкільного віку властиве мовне наслідування.

Хиби вимови бувають різного характеру, вони виникають внаслідок певних органічних (природжених) і неорганічних (неприроджених) вад у побудові мовного апарату.

Неорганічні вади можуть мати той самий характер вимови, що й органічні (гугнявість, шепелявість, гаркавість, сюсюкання тощо). Однак причини їх пояснюються насамперед неправильним засвоєнням засобів артикуляції окремих звуків або недбалим користуванням мовним апаратом чи окремими його складовими частинами.

Неорганічні вади вимови можна ліквідувати за допомогою певного комплексу тренувальних вправ. Органічних же недоліків вимови не можна позбутися, лише виконуючи вправи. Проте окремі з них можуть бути усунені завдяки медичному втручанню. У дитячому віці це ще не становить особливих труднощів, значно складніше виправити недоліки в дорослої людини. Тому не бажано, щоб люди з природними дефектами вимови потрапляли на педагогічну роботу. Вчитель, як і артист, диктор, повинен бездоганно володіти мовним апаратом.

Виразність і чистота дикції досягаються насамперед пильністю артикуляції, тобто чіткістю укладки органів мовлення і їх рухів під час вимови звуків. Тому роботу над усуненням хиб вимови слід розпочинати з виправлення неправильно завчених раніше рухів органів артикуляції.

ТЕМА 5. Засоби логіко-емоційної виразності мовлення

- *компоненти логіко-емоційної виразності мовлення;*
- *інтонація як мовне явище;*
- *мовні такти, їх значення для процесу читання, мовлення;*
- *паузи;*
- *логічні наголоси;*
- *мелодика мовлення;*
- *темп мовлення.*

Під поняттям „засоби логіко-емоційної виразності читання розуміють” сукупність органічно пов’язаних між собою компонентів виразності, без осмислення і врахування яких неможливо передати логічного та емоційного (внутрішнього, психологічного) змісту мовлення [21,45].

До таких компонентів належать:

1. Паузи, їх функціональні різновиди і тривалість.
2. Логічні наголоси (тактові й головні) з урахуванням емоційної функції наголошених слів.
3. Мелодика та її основні ходи (зміни).
4. Темп та його варіювання.

Своїм мовленнєвим апаратом людина може або відтворювати чуже мовлення (при читанні текстів), або власні думки. Як у першому, так і в другому випадку ЗЛЕВЧ (засоби логіко-емоційної виразності читання) відіграють особливу роль. При читанні тексту вони розкривають і передають певний зміст (логічний, психологічний). При безпосередній дії власної мови ЗЛЕВЧ пов’язані з інтонаційною структурою речень, що формуються спонтанно. У такому випадку ЗЛЕВЧ формують зміст і водночас передають його.

Інтонація як мовне явище на слуховому рівні сприймання

Кожне осмислення думки може бути правильно виражене і сприйняте слухачами лише в тому випадку, коли мовець правильно використовує всі компоненти мови та інтонації. Інтонація — це ритміко-мелодичний склад мови, що відбиває інтелектуальну та емоційно-вольову сторону мови в послідовних змінах висоти тону, сили й часу звучання, а також тембру голосу [21, 73].

Важливим чинником комунікативної виразності мовлення є його ритмічний лад. Крім того, потрібне ще й відповідне голосове оформлення, тобто модифікація тону, зокрема:

1. Послідовність зміни висоти.
2. Інтенсивність звучання, тобто послідовні зміни сили голосу, що визначаються мірою мускульного напруження відповідних мовних органів.
3. Час звучання, тобто різні послідовні зміни тривалості звучання мовних відрізків.

Таким чином, єдність взаємозв'язку всіх показників мовлення створює ритмомелодичний лад мови, здатний виражати її зміст, волю й почуття. Інтонація має велику варіативність, оскільки є обов'язковим супровідним елементом структурної схеми речення при її безпосередній реалізації.

Дуже важливою є така риса загальної характеристики ритмомелодичного ладу, як тісний взаємозв'язок його логіко-емоційних показників (пауз, логічних наголосів, мелодики і темпу). Ці показники створюються за послідовних змін ритмомелодичного ладу. Перерви, зупинки між мовними відрізками — це *паузи*. Слова, що за змістом і почуттями виділяються й забарвлюються артикуляційними способами в мовних відрізках, називаються *логічними наголосами*. Послідовні зміни висоти тону, а також кількість, інтенсивність та послідовність виникнення гармонійних обертонів, що супроводжують основний тон звуку, — це *мелодика* і *тембр* мовлення. Час звучання, тобто різні види тривалості звучання мовних відрізків, — це *темп* мови.

Логіко-емоційні показники здійснюють у мові важливі синтаксичні функції й водночас виступають основними засобами її виразності.

Оскільки засоби логіко-емоційної виразності читання у своїй єдності компонентів виразності виконують дві функції: сприяють розкриттю змісту тексту й допомагають відтворити той зміст для слухачів, то процес засвоєння і практичного використання їх не повинен порушувати такої закономірності.

Мовні такти, їх значення для процесу читання, мовлення

Важливість мовного такту для процесу читання, мовлення полягає в тому, що він тісно пов'язує між собою всі компоненти ЗЛЕВЧ і таким чином виразно передає зміст тексту. Мовленнєвий зміст слухачі сприймають не окремими словами, а групами слів, які тісно пов'язані між собою за змістом. Наприклад:

На честь перемоги/ заклав Ярослав/ місто велике./

Для кращого сприйняття змісту речення і цілого твору кожний мовний такт відділяється від іншого зупинкою (паузою). Таким чином, *мовний такт* — це слово чи група слів, що вимовляються від паузи до паузи і становлять окреме однослівне чи багатослівне поняття загального змісту речення [21, 61].

Задля виразності власного мовлення та розкриття й відтворення змісту писемного мовлення мовцю необхідно досконало знати процес членування тексту на мовні такти й саму їх сутність. (Більш детально про це ви можете дізнатися із посібника Олійника Г.А. „Виразне читання: Основи теорії“).

Паузи

Паузою називається зупинка між мовними тактами, окремими словами та між складами слів. Відповідно до змісту, почуттів і мети висловлювання, а також обставин

місця й часу, в яких здійснюється це висловлювання, паузи поділяються на синтаксичні, психологічні, віршові та фізіологічні.

Синтаксична пауза. Членування тексту на мовні такти, а отже, і розстановку пауз нам підказує автор тексту за допомогою розділових знаків. Тому, працюючи над текстом твору, необхідно особливу увагу приділяти синтаксичній структурі мови автора, добре усвідомлювати значення кожного розділового знака. Розділові знаки в кінці речення (крапка, знак питання, знак оклику) завжди відповідають паузам, оскільки відділяють одне від іншого висловлювання із закінченим висловленням. Крапка з комою, тире, двокрапка, дужки також відповідають обов'язковій паузі. Кома частіше за все також збігається з паузою. Проте є випадки, коли за правилами пунктуації кома обов'язково потрібна, а пауза не робиться.

Пауза не робиться при таких розділових знаках:

1. Перед звертанням, якщо воно стоїть усередині або в кінці речення.
2. Після вигуку, який своїм змістом нерозривно пов'язаний з наступними словами (*Ой, як не гарно! Ох, і зголоднів я!*).
3. Перед модальними, вставними словами, словосполученнями.
4. Перед короткими порівняльними зворотами (в основному з одного слова) зі сполучниками *мов, як, ніби*.
5. У жвавому темпі перед підрядним реченням, дієприкметниковим чи дієприслівниковим зворотом, якщо він за змістом тісно пов'язаний з тим словом, що стоїть перед комою. (Наприклад: Ось уже кілька років ми не купуємо новорічних ялинок, а прикрашаємо ту, що росте на подвір'ї, біля Оленчиного вікна.)
6. Між двома словами, що повторюються як єдине ціле. Злита вимова повторюваних слів пояснюється єдністю авторської думки, що підказується спільним розді-

ловим знаком, що завершує ту думку (знаком питання оклику). В інших випадках пауза обов'язкова.

7. Після сполучників *i, та, то* перед дієприкметниковими чи дієприслівниковими зворотами, вставними словами.

Логічна пауза. Важливою умовою виразного читання є глибоке осмислення кожної фрази у творі через мовні такти. Засобами синтаксису не завжди вдається розкрити зміст фрази. У такому випадку особливої ваги набуває логічна пауза. Основне її призначення — „бути виразником нашого розуміння: логічна пауза дає змогу у злитому звучанні мовного такту підкреслювати єдність його смислового значення” [21, 67].

Особливого значення логічна пауза набирає у власному мовленні та при читанні твору напам'ять, оскільки саме в цих випадках розділові знаки як орієнтири для розстановки пауз відсутні й читець має спиратися тільки на зміст, осмислений при підготовці тексту.

Логічна пауза — це зупинка, що зумовлюється тільки конкретним змістом.

Психологічна пауза. Існують такі різновиди пауз, тривалість яких не пов'язана з мірою смислового зв'язку слів, між якими вони виникають, а їх значення не зумовлюється чіткою передачею думки. Такі паузи можуть збігатися з паузами логічними, віршовими, але в таких випадках вони впливають лише на ступінь їх тривалості: подовжують їх. Роблять ці паузи у будь-якому місці: між фразами, в межах однієї фрази, незважаючи на мовні такти й розділові знаки. Це **психологічні** паузи.

Розстановка психологічних пауз залежить від умов висловлюваної думки, від бажань, настроїв і почуттів читця, а також від реакції слухачів.

Завдання психологічної паузи як засобу впливу на слухача зводяться, по-перше, до того, щоб зосередити увагу слухачів на важливості змісту слів, що йтимуть після неї,

викликати певні переживання, і, по-друге, зосередити увагу слухачів на важливості змісту вже сказаних слів і дати таким чином можливість естетичного його сприйняти, пережити [21, 70 — 71].

Таким чином, **психологічною паузою** називається така зупинка на початку, в середині або в кінці речення, яка завжди виправдовується психологічно й зосереджує чи затримує увагу слухачів на важливих моментах змісту тексту (мовлення) і тим самим викликає певні настрої, переживання, аналогічні авторові, його героям і самому читцеві. (Про різновиди психологічних пауз детально прочитайте за посібником Олійника Г.А. „Виразне читання. Основи теорії”. — С.72 — 76).

Віршова пауза. Віршовою паузою називається зупинка в кінці віршованого рядка лише при переносі з нього думки одного мовного такту в наступний рядок. В інших випадках вона збігається з іншими паузами.

Віршова пауза використовується лише при читанні віршованих творів, де вона поряд з іншими видами пауз відіграє особливу роль. Як правило, в усіх випадках віршова пауза повинна бути не формальною, а завжди осмисленою і змістовною. Для цього необхідно знаходити такі відтінки емоційно-образного змісту, які дали б змогу перетворити дану паузу на психологічну.

Фізіологічна пауза. У художніх текстах ми можемо зустрітися ще з так званою фізіологічною паузою, тобто такою, що зумовлюється не переживанням, а фізичним станом персонажа. Автор нерідко мовою персонажів передає їх стан — втому, задишку, переляк, природне заїкання, що характеризується переривчастістю мови тощо.

На відміну від психологічної паузи, фізіологічна робиться тільки з метою передачі певних особливостей мови персонажів: як вони говорять у певній ситуації чи при певному фізичному стані свого організму, але ніяк не повинна характеризувати фізичний стан самого читця.

Логічні наголоси

Для яскравого, виразного висловлювання думки або читання тексту замало лише використання пауз. Не менш важливу роль при цьому відіграють і логічні наголоси.

Логічним називається такий наголос, яким виділяються основні слова, за допомогою яких виражається зміст у складі всієї фрази. Логічні наголоси за допомогою визначеного складу мовних тактів і через кожний зокрема висувають на перший план у фразі потрібні слова, найважливіші у смислового й чуттєвого відношеннях.

Якщо переносити логічний наголос з одного слова на інше, то змінюватиметься і зміст мовних тактів, а через них і зміст усієї фрази. У цьому легко переконатися на такому прикладі:

Олена Петрівна / повела своїх першокласників / до зоопарку.

Якщо ми вимовлятимемо цю фразу п'ять разів і кожного разу виділятимемо окреме слово по черзі, то, не порушуючи єдності мовних тактів, матимемо п'ять різних за змістом висловлювань.

Олена Петрівна / повела своїх першокласників / до зоопарку. (Олена Петрівна, а не хтось інший).

Олена Петрівна/ повела своїх першокласників/ до зоопарку. (Саме повела, а не, наприклад, повезла).

Олена Петрівна/ повела своїх першокласників/ до зоопарку. (Повела лише своїх першокласників, а не дітей з усіх перших класів школи).

Олена Петрівна/ повела своїх першокласників/ до зоопарку. (Повела першокласників, а не учнів другого чи третього класу).

Олена Петрівна/ повела своїх першокласників/ до зоопарку. (Повела до зоопарку, а не до музею чи театру).

Як бачимо, наголошеним у фразі може бути будь-яке слово, проте лише відповідно до того, що хоче сказати мовець.

За функціональними особливостями розрізняють так-

товий і головний логічний наголос. **Тактовим** називається такий логічний наголос, який діє лише в межах одного мовного такту й виділяє в ньому лише одне слово, що підпорядковує собі всі інші і є виразником змісту всього речення. Таким чином, у кожному мовному такті логічний наголос указує на лише одне найважливіше за змістом слово. У фразі стільки логічно наголошених слів, скільки в ньому мовних тактів.

Головним логічним наголосом називається такий, що діє в межах усієї фрази, усіх мовних тактів і в єдності зі спадною мелодикою виділяє одне слово серед уже виділених і ним завершує зміст даної фрази. На письмі позначається двома горизонтальними рисками знизу [21, 90].

Головний логічний наголос диктується контекстом, зв'язком речень між собою й може припадати на наголошене слово у будь-якому мовному такті фрази. Якщо, наприклад, прочитати фразу „Олена Петрівна повела своїх першокласників до зоопарку” у плані відповіді на запитання: „Хто повів першокласників до зоопарку?”, то головний логічний наголос буде падати на іменник „Олена Петрівна”. Місце головного логічного наголосу зміниться, якщо поставити інше запитання, наприклад: „Куди повела Олена Петрівна своїх першокласників?”. У цьому випадку головний логічний наголос буде падати на останнє слово фрази „до зоопарку”.

Вимова логічно наголошених слів може бути підкреслено уповільненою або прискореною, мати різну модифікацію голосу, часу й сили звучання, тобто характеризуватися різноманітністю поєднання тональних, динамічних і темпоральних чинників.

Мелодика мовлення

Мелодика мовлення — це певні зміни нашого голосу в межах підвищення й пониження, а також сили і тривалості звучання в процесі мовлення. Вона є одним із най-

важливіших компонентів виразності мовлення, читання. Якщо паузи вказують на зупинки, зумовлені змістом фрази, а логічні наголоси безпосередньо на зміст і почуття, то мелодика *відтворює* цей зміст і почуття. У цьому полягає її основне призначення. Зміст висловлювання реалізують основні мелодичні ходи. Вони доступні нашому слухові, й від правильного їх відтворення залежить правильна передача змісту мовлення.

Головні мелодичні ходи (зміни) на слуховому рівні сприймання характеризуються *підвищенням, монотонном* (однотонном) і *пониженням* голосу. На письмі вони позначаються:

1. Мелодичне підвищення — стрілочкою, спрямованою вгору над логічно виділеним словом (↗).
2. Мелодичне пониження — стрілочкою, спрямованою вниз над логічно виділеним словом (↘).
3. Монотон (однотон) — стрілочкою в горизонтальному положенні над логічно виділеним словом (→).

Такі позначки робляться не в будь-якому місці над логічно виділеним словом, а лише над наголошеним складом, оскільки саме на ньому відбувається мелодична зміна — злам голосу.

Загальний тон фрази, яка складається з кількох мовних тактів, визначається через кожний мовний такт, але в єдності з логіко-емоційним змістом цієї фрази, виходячи з таких понять:

1. Кожне мелодичне пониження (спадна мелодика) свідчить про завершеність думки. Якщо думка в мовному такті, фразі завершена — мелодика спадна, наприклад:
І вдруге ↘ дарили гармати, / і жито спіле ожило↘//
(Д. Фальківський).
2. Будь-яке мелодичне підвищення (висхідна мелодика) свідчить про розвиток думки, наприклад:
З глибини віків ↗ / людське слово/

таїло в собі незвідані загадки магічності // (В. Скуратівський).

3. Рівна, монотонна мелодика характеризує незакінчену або перервану думку, що потребує або розвитку, або завершення в наступному чи наступних мовних тактах. Тому монотон припадає переважно на середні мовні такти, наприклад:

Кучерик встав, / ще доки сонце не засвітило, / і вийшов тихо з хати, / щоб мати не прокинулася. //

У нашому мовленні є також постійна, відносно стала фразова мелодика. Це мелодика окремих комунікативних типів речень (розповідних, питальних, спонукальних, окличних, протиставних, заперечних тощо). У такі типи речень вкладається все багатство мелодичних змін, і кожна мелодика в межах свого підвищення чи пониження може мати безліч різноманітних відтінків.

Темп мовлення

Донесення повноцінності змісту твору до слухачів потребує вмілого використання ще одного компонента виразності — темпу. Під темпом розуміють швидкість, певний рух. У мовленні — це швидкість, яка вимірюється кількістю виголошених складів за секунду. Темп мовлення, як і інші компоненти виразності завжди зумовлений змістом. Зміни темпу в бік прискорення чи уповільнення диктуються змістом і осмислюються в тісному взаємозв'язку з усіма іншими компонентами виразності.

Мовець повинен мати досконале чуття темпу, вміти вільно користуватися плавністю, злитістю, швидкістю, легкістю й чіткістю мовлення. Проте досягти такої чутливості і гнучкості мовлення можна лише за умови послідовної і наполегливої праці.

Темп може змінюватися залежно від змісту не лише в бік прискорення чи уповільнення, а й мати безліч відтінків у межах певного висловлювання. Крім основної смислової

функції, він залежить від форми самого матеріалу мовлення, міри важливості виголошеного тексту, індивідуальних особливостей мовця, від його психофізичного стану тощо. Г.А. Олійник дає окремі рекомендації щодо змін темпу при читанні, зокрема:

Швидше читається все те, що пов'язано з радістю, схвильованістю, напруженістю та швидкою зміною подій у часі. У межах окремих фраз і періодів швидше читається те, що становить доповнення, пояснення, уточнення. Це можуть бути відокремлені звороти (дієприкметникові, дієприслівникові), відокремлені уточнюючі члени речення; діалоги.

Повільніше читається те, що пов'язане зі смутком, журбою, журливістю, з повільною зміною подій у часі. У межах окремих фраз варто дещо сповільнювати вимову найважливіших для вираження змісту слів, найчастіше тих, що виділяються логічним наголосом. У відносно повільному темпі читається розповідь про давнє минуле. Повільний темп читання властивий також жанру казки.

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

Практичне заняття № 1

Мовлення як один з головних засобів навчання. Культура педагогічного спілкування

План

1. Культура мовлення як особлива дисципліна. Предмет та завдання її вивчення.
2. Значення слова у формуванні духовного світу особистості.
3. Мова й мовлення (співвідношення понять).
4. Основні функції та форми мовлення. Порівняльна характеристика усної та писемної форм мовлення.
5. Мовлення вчителя як засіб виховання й навчання.

Література

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посібник / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.
2. Бабич Н. Д. Культура писемного мовлення / Н. Д. Бабич // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 3. — С. 6 — 10.
3. Білодід О. І. Мова — дзеркало культури / О. І. Білодід, С. Б. Кримський // Мовознавство. — 1987. — № 4. — С. 28 — 33.
4. Головащук С. Дещо про мову й сучасне мовлення: Полемічні нотатки / С. Головащук // Літературна Україна. — 1997. — 18 вересня. (№ 32). — С. 7.
5. Головин Б. Н. Основи культури речі: учеб. пособие [для высш. уч. завед.] / Б. Н. Головин . — М.: Высш. школа, 1980. — 335 с.
6. Манакін В. М. До питання про стан мовленнєвої культури в Україні (укр.-рос. мовні контакти) / В. М. Манакін // Відродження. — 1993. — № 10. — С. 6 — 8.
7. Пінчук С. Свого не цурайтеся!: Про мовну культуру

на Україні / С. Пінчук, М. Ольховий // Україна. — 1991. — № 5. — С. 13.

8. Русанівський В. М. Культура і мова / В. М. Русанівський // Мовознавство. — 1979. — № 6. — С. 3 — 9.
9. Сащак Н. Культура мови та мовлення людини / Н. Сащак // Рідна школа. — 2006. — № 3. — С. 43 — 45.

Практичні завдання і тренувальні вправи

Основні значення терміна «культура мовлення»:

- 1) Самостійна лінгвістична наука, що досліджує проблеми нормалізації з метою вдосконалення літературної мови як знаряддя культури;
- 2) володіння нормами усного й писемного мовлення на всіх мовних рівнях;
- 3) упорядкована сукупність нормативних мовних засобів, зорієнтованих на смислову правильність, доцільність, точність, простоту, образність та емоційність мови.

Прочитайте визначення понять мова, мовлення:

«Мова — це сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок» [Словник української мови: в 11 т., К., 1970 — 1980. — т. 4. с. 768].

Мовлення — «спілкування людей між собою за допомогою мови, мовна діяльність» [Там же, с. 770].

Дайте відповіді на запитання:

1. Чому ми говоримо, що мова й мовлення поліфункціональні? Назвіть функції мови й мовлення.
2. Якими чинниками забезпечується реалізація значення слова в мовленні?

Усна та писемна форми мовлення

Пригадайте визначення монологу, діалогу, полілогу. Виконайте тренувальні вправи.

1. Прочитайте текст, застосовуючи необхідні екстралінгвістичні засоби, визначте логічні частини монологу, його емоційно-експресивні відтінки, мовні засоби їх творення.

Скільки в тебе очей,
Стільки рук і мозолів,
Скільки крапель в Дніпрі
І у тебе зірок.
Ти не падав од вітру.
З біди не безволів,
Не насунув на душу
Ганьби козирок.
Не шукав я до тебе
Ні стежки, ні броду,
Бо від тебе узбіччям
ніколи не брів —
Я для тебе горів,
Український народе,
Тільки, мабуть,
Не дуже яскраво
Горів.
Тільки, мабуть, не міг,
Як болід спалахнути.
Щоб осяяти думкою
Твій небозвід,
Щоб устать, ніби зірка,
Сіянням окута,
Твоїх подвигів гордих
Й незмічених бід.
Скромна праця моя —
То не пишна окраса,
Але в тому, їй богу,
Не бачу біди —
Щось у мене було
І від діда Тараса
І від прадіда —

Сковороди.
Не шукаю до тебе
Ні стежки, ні броду —
Ти у грудях моїх,
У чолі і в руках.
Упаду я зорею,
Мій вічний народе.
На трагічний і довгий
Чумацький твій шлях.

(В. Симоненко).

2. Виразно прочитайте текст, визначте структуру й колорит діалогу, мовні засоби його творення, поясніть особливості інтонування й темп реплік. З'ясуйте роль авторського тексту, що супроводжує діалог.

Де найкраще місце на землі

Де зелені хмари яворів
Заступили неба синій став,
На стежині сонце я зустрів,
Привітав його і запитав:

— Всі народи бачиш ти з висот,
Всі долини і гірські шпилі.
Де ж найбільший на землі народ?
Де ж найкраще місце на землі?

Сонце усміхнулося здаля:
— Правда, все я бачу з висоти.
Всі народи рівні. А земля
Там найкраща, де вродився ти!

(Д. Павличко)

Практичне заняття № 2 **Правильність мовлення**

План

1. Визначення категорії правильності.

2. Взаємозв'язок понять «правило» і «норма».
3. Нормативне мовлення.
4. Мовна норма і норма мовлення.
5. Типи норм.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович. — К. : Видавничий дім КМ Academia, 1994. — 254 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посібник / Н.Д. Бабич. — Львів : Світ , 1990. — 232 с.
3. Бабич Н. Д. Культура писемного мовлення / Н. Д. Бабич // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 3. — С. 6 — 10.
4. Головин Б. Н. Основы культуры речи: учеб. пособие [для высш. уч. завед.] / Б. Н. Головин .— М.: Высш. школа, 1980. —335 с.
5. Дика Н. Як правильно вживати слово «гривня» / Н. Дика // Дивослово. — 1999. — № 3. — С. 38 — 39.
6. Культура української мови (довідник) / За ред. В. М. Русанівського. — К. : Либідь, 1990. — 314 с.
7. Мовчун Л. Норми літературної вимови /Л. Мовчун // Початкова школа. — 1999. — № 4. — С. 43 — 44.
8. Нікітіна Н. Українська мова на телебаченні: сьогочасна ситуація / Н. Нікітіна // Дивослово. — 2004. — № 12. — С. 2 — 7.
9. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. — К. : Либідь, 1976. — 235 с.
10. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради : навч. посіб. / О. Пономарів. — К. : Либідь, 1999. — 240 с.
11. Русанівський В. М. Життя слова / В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко. — К. : Вища шк., 1978. — 191 с.

12. Словник правильного слововживання // Вітчизна. — 1998. — № 1 — 2, 5 — 6, 11 — 12.
13. Трифонов Р. Проблема мовної норми і дискусія унормування української літературної мови початку ХХ століття / Р. Трифонов // Молода нація. — К., 1996. — Вип. 5. — С. 147 — 151.
14. Чак Є. Плекаймо слово! /Є. Чак // Дивослово. — № 3. — С. 13 — 14.

Практичні завдання і тренувальні вправи

Прочитайте визначення правильності мовлення та літературної норми. Пригадайте, які структурно-мовні типи норм пропонує розрізняти Б.М. Головін [4, с. 48 — 49]. Чим відрізняється правильне мовлення від гарного мовлення?

Виконайте тренувальні вправи. При потребі звертайтеся до рекомендованих словників та довідників.

1. Правильно вимовте наведені слова. Поясніть основні правила вимови голосних і приголосних звуків.

Джміль, виряджати, пшеничний, відживати, ганок, грати, гастролі, музичний, селянський, смієшся, у книжці, плащ, молотьба, кожух, зозуленька, хвалимо, веде, лічба, м'ята.

2. Поясніть, які орфоепічні норми та орфографічні правила порушені в наведених прикладах. виправте помилки.

В Криму закінчується оксамитовий сезон. Вже настає осінь. Йдуть дощі. Вітер бує в степу. Листя пожовкло у саду. Дощі ідуть часто. Соломія і Остап. З'їзд екологів проходив в Криму. Мале суденце довго плавало у океані. Ніхто вже не міг й відрадити. Виступати в складі команди. Ніхто і не думав потіснитися. Надати допомогу у цьому місяці.

3. Прочитайте текст, дотримуючись основних норм літературної вимови.

Моя любове! Я перед тобою.
Бери мене в свої блаженні сни.
Лиш не зроби слухняною рабою,
Не ошукай і крил не обітни!
Не допусти, щоб світ зійшовся клином,
і не приспи, для чого я живу.
Даруй мені над шляхом тополиним
важкого сонця древню булаву.
Не дай мені заплутатись в дрібницях,
Не розміняй на спотички доріг,
бо кості перевернуться в гробницях
гірких і гордих прадідів моїх.
І в них було кохання, як у мене,
і від любові тьмарився їм світ.
І їх жінки хапали за стремена,
та що поробиш, — тільки до воріт.
А там... а там... Жорстокий клекіт бою
і дзвін мечів до третьої весни...
Моя любове! Я перед тобою.
Бери мене в свої блаженні сни.

(Л. Костенко)

4. Поставте знак наголосу в словах. Перевірте правильність відповіді за словником.

Олень, договір, подруга, кидати, випадок, рукопис, гуртожиток, загадка, нездоланий, стиснення, дихання, черговий, значущий, дефіс, диспансер, ненависть, столяр, феномен, кілометр, апостроф, атлас, весняний, видання, дочка, дошка, квартал, стиха, звисока, тимчасом, дарма.

5. Нижче наведено слова та словоформи, в яких особливо часто спостерігаємо відхилення від акцентуаційних норм. Замаж'ятайте нормативне наголошення.

Правильно	Неправильно
беремо́	беремо
бо́втати	бовта́ти
ва́ловий	ва́ловий
верете́но	веретенó
випа́док	випа́док
ві́льха	ві́льха
ві́сімдеся́т	ві́сімдеся́т
ві́тчим	ві́тчим
гра́блі	гра́блі
дро́ва	дрова́
ідемо́	ідемо
ки́дати	кида́ти
ки́шка	кишка́
ко́лесо	колесо́
коро́мисло	коромі́сло
кро́пива́	кро́пива
ку́рятина	куря́тина
нена́висний	ненаві́сний
но́вий	но́вий
о́лень	оле́нь
осока́	осо́ка
пара́ліч	паралі́ч
пора́дковий	порядковий
прия́тель	приятель
ре́шето	решето́
сере́дина	середі́на
сла́бий	сла́бий
текстові́й	те́кстовий
фено́мен	феноме́н
черпа́ти	че́рпати
черстві́й	че́рствий

6. Поясніть значення наведених слів, кожне слово введіть у контекст, який найбільш виразно розкриє їх лексичне значення.

Блюдо — страва, фарба — барва, вагання — коливання, виняток — виключення, відміняти — скасовувати, остан-

ні — інші, заступник — замісник, висвітлювати — освітлювати, дрібний — мілкий, заважати — мішати, любити — кохати, протягом — на протязі.

7. Поясніть відмінність лексичних значень слів-паронімів. Доберіть самостійно 5 паронімічних пар і створіть для них контекст.

Пам'ятка — пам'ятник; гривня — гривна; завдання — задача; кампанія — компанія; людний — людяний; особовий — особистий; музичний — музикальний; знання — знаття.

8. Нижче подано зразки творення українських відносних прикметників від іменників іншомовного походження. Знайдіть пари слів, у яких порушено словотвірні норми. Доберіть власні приклади.

Емоція — емоційний; конструкція — конструкційний; біблія — біблейський; поліція — поліційний; міліція — міліцейський; релігія — релігійний; тенденція — тенденційний.

9. У поданих нижче реченнях знайдіть відхилення від морфологічних норм. Поясніть причину та відредагуйте їх.

1. Біль цієї втрати надихнула на серйозний жанр. 2. На Одещині живе багато болгарів. 3. Кучеряві волосся Оленки були туго сплетені в косу. 4. Хлопчики назбирали цілий кошик суниці. 5. Досі не можу вилікуватись від нежиті. 6. Лист написаний синіми чорнилами. 7. Теми доповідів можна добирати самостійно. 8. Усі твої перемоги можна перерахувати по пальцям. 9. Досвід передових буряководів показує, що несприятливі кліматичні умови можуть бути переборені застосуванням агротехнічних заходів. 10. Оленка вже читає по складам. 11. Тут продається література з різних галузів техніки. 12. У клубі було багато солдат місцевої частини.

10. Утворіть усі можливі в літературній мові (у різних стилях) форми вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників. Прокоментуйте помилки, які трапляються при ступенюванні подібних слів.

Важкий, освічений, відомий, свіжий, рішучий, гарний, товстий, широкий, досконалий, близький, глибокий, щирий, веселий, сміливий, м'який.

11. Провідмініяйте, наводячи можливі паралельні форми, числівники.

Сім, тридцять, дев'яносто, чотириста, п'ятдесят, тисяча дев'ятсот дев'яносто шостий, кільканадцять, дванадцять, сімдесят.

12. а) Поєднайте з іменниками і введіть у речення такі дробові назви: 0,35; 0,18; 100; 55; $1/5$; $1/8$; половина; чверть; третина.

б) Поясніть, у яких формах можна відповісти на запитання «Котра година?», якщо годинник показує: 7.15; 23.20; 8.30; 21.00; 15.35; 19.45; 12.25.

13. Поставте в родовому, давальному й місцевому відмінках однини, родовому та знахідному множини подані іменники, враховуючи можливі варіанти форм. Поясніть функціонування паралельних форм.

Степ, батько, Петро, гай, кущ, Дунай, кінь, рік, рід, тінь, піч, біль, тракторист, лікар, доля, протокол, сон, сопілка, метелик.

14. Діберіть до поданих російських фразеологізмів українські відповідники. Запишіть парами.

Вилятъ хвостом. За тридевять земель. Делать из мужи слона. Не покладая рук. Прошел огонь и воду. Видал виды. Дать жару. Бегаєт как угорелый. Рыбак рыбака видит издалека. Соловья баснями не кормят.

15. Створіть правильні контексти для наведених фразеологізмів, дайте їм стилістичний коментар.

З цього дива не буде пива. Катюзі по заслuzі. Кожний мудрий свого дурня знайде. Прясти очима. Щербата слава. Як мертвому кадило. Замилювати очі. Геть усе чисто. Як з клоччя батіг. Набратися лиха.

16. Поясніть значення та функціонування наведених іншомовних слів, обґрунтовуючи доречність того чи іншого слова, введіть його у семантично виразний контекст. Проставте наголоси в цих словах.

Абстракція. Адміністрація. Декларація. Департамент. Ігнорувати. Інспектор. Інстанція. Класифікація. Ревізія. Резолюція. Фабрикант. Фальсифікатор. Циркуляр. Евакуація.

17. Перекладіть українською мовою наведені конструкції російської мови. При потребі користуйтеся словником.

Адресный стол. Бедственное положение. Без малейшего отлагательства. Благоприятное время. Бросить на произвол судьбы. Бывший в употреблении. Выжидательное положение. Истечение срока. Лишить себя жизни. Меры предосторожности. Обвинительная речь. Уважительная причина. Швейная машина.

18. Виправте помилки в будові поданих речень, запишіть речення правильно, поясніть причини помилок.

1. Павло підняв лежачу на підлозі монету. 2. «Скільки зараз годин?» — запитали мене в тролейбусі. 3. Сто сорок два гривни коштує білет в театр. 4. Під час обговорення доповіді всі виступаючі товариші зазначили важливість поставленого питання. 5. Читаєма зараз мною книжка дуже мене вразила. 6. В повісті висвітлюються деякі болючі запитання часу. 7. В Криму ми з батьком були тому два роки. 8. Я з цікавістю слухав розповідь Олени Петрівни. 9. Завдяки поламці тепловоза поїзд запізнився на дві години.

19. Подайте аналіз літературних норм кінця ХІХ — початку ХХ ст. З'ясуйте історичну змінність літературної норми. Якими чинниками вона обумовлена?

а) «Страх ніби то вони щирі до українства і до українського слова, тільки, бачите, не приймає їх душа теперішньої мови української, якою в українських книжках і газетах пишуть: не Шевченківська се мова, а їм треба, щоб і книжка про годovanje телят, і фізика і підручник діловодства в товариських крамницях — все не инакше було писане, як мовою Котляревського, Квітки або Шевченка. Інший знову конче хоче, щоб такою мовою писали, як у його сторонах на його хуторі говорять. І знов найчастіше покликаються на селян: мовляв не за себе кажуть, а от селяне сих книжок і газет не приймуть, бо не зносять теперішньої мови або правописи, котрою вони друкують ся. Одні бідкають ся, що селяне, привикши в школі читати з ь і ы, не втнуть теперішніх книжок без сих букв, і радять писати давнішньою казюнною правописею. Інші знов остерігають від галицької правописи: що селяне наші не знесуть книжок таких, де ся пишеться осібно. Треті знову вишукують ріжні «незрозумілі для селян» слова...» (Михайло Грушевський. Про українську мову і українську школу: полеміка з депутатами Державної Думи).

б) З епістолярної спадщини Лесі Українки:

1. За гроші, мамочко, вже не турбуйтеся, бо мені повинно їх стати і на поворот... 2. Що значить одвичка ходити. 3. Починаю вже думати про поворот додому. 4. Бо в марті ще не сподіваюся такої погоди. 5. Що товариство приймає на схов від українських авторів їх рукописи. 6. Приношу подяку за поміч у сій важній для мене справі. 7. Вліз в довги. 8. Я ж зовсім не інтересуюсь тим.

20. Дотримуючись орфоепічних норм української літературної мови щодо вимови глухих і дзвінких приголосних, прочитайте подані слова.

1. Хлібороб, полоз, прораб, солод, похід, перелаз, сакво-

яж, масаж, вуж, фураж, наказ, хліб, берег, мороз, город, брід, луг, шлюб, батіг, тулуб.

2. Скубти, грибки, бабка, слизько, вузький, вогкий, кігті, берізка, обкатка, губка, ложка, їжте, обмазка, берегти, сядьте, занадто, будьте, черідка, кладка, ковзкий, повзти, лізьте, сережки, полежте, мережка, підхід, підпіччя, відхилити.

3. Розцілуватися, розхитувати, розспіватися, розсердитися, розписати, розкидати; безтактний, безперечний, безстрашний, безформний, безкомпромісний, зцідити, з кавою, з тишею, з пивом, з фотографом, з сином, з цибулею, з хріном.

4. Просьба, молотьба, футбол, екзамен, анекдот, екзальтований, гексаметр.

5. Агрус, гніт, гелготіти, гедзь, гуля, гирлига, хуга, дзиґа, гудзик, ганок, гандж, гвалт, гава, гринджоли, ґрунт.

6. Галка, багато, газета, гараж, загадка, магазин, нога, вогонь, голос, голова, голод, геть, гетьман, багно, ворог, плуг.

7. Дзвін, ходжу, джура, віджати, гедзь, підземний, джем, відзначитися, піджилки, дзьоб, відрядження, підживлення, бджола, паранджа.

21. До низки слів, що мають подвійний наголос, додайте свої приклади, дібрані зі «Словника наголосів української літературної мови» М. Погрібного (К., 1964). Укажіть, який з наголосів уживається переважно.

Алфавіт, весняний, договір, жало, завжди, простий, ясний.

22. Відредагуйте речення й обґрунтуйте зроблені виправлення.

1. На засіданні виступив майстер цеху Нілова І.П. 2. Куняєва Алла Іванівна працює вихователькою в дитячому

садку № 5. 3. Фірма виготовляє духовну рекламну продукцію з паперів різного сорту. 4. У цьому горщику зручно варити борщі. 5. Усі кабінети лікарні обладнані новітніми устаткуваннями. 6. Молодь — це майбутнє країни, на них народ покладає великі надії. 7. Ветерани багато працюють з молодією робітничою зміною, допомагають їм оволодіти професією. 8. Давид побачив розкішний будинок у саду, який належав Матюсі. 9. У центрі уваги письменника — образ Давида Мотузки, будівника нового суспільства, якого ніщо не може збити з обраного ним шляху.

23. Доберіть форми присудка в наведених реченнях.

1. Петро з Наталкою (пішов, пішли) оглядати будинок. 2. Жюрі (спостерігало, спостерігали) за яскравим видовищем. 3. Більшість виборців (проголосувала, проголосували) за представників демократичного блоку. 4. Райвно (розіслало, розіслав) інструктивні листи. 5. У клас (влетіло, влетіли) четверо збентежених хлопчиків. 6. Решта промисловців України (мала, мали) іншу точку зору.

24. Перекладіть з російської мови. Зверніть увагу на особливості перекладу прийменниково-іменникових конструкцій.

Приказ по университету, по целым дням, плавать по морю, успеваемость по факультету, национальный по форме, отличный по качеству, лекции по математике, экзамен по языку, по поводу, по случаю, по просьбе, по имени, по адресу, по требованию, по собственному желанию, по программе, по данным, по согласию, по выходным дням, по праздникам, отпуск по болезни, по ошибке, по незнанию, не по силам, по истечении срока.

25. Відредагуйте речення. Поясніть причини помилок.

1. Ми проводили лекції у цій аудиторії згідно розкладу. 2. По тій причині його переклад чисто описовий. 3. Командир весь час піклувався про своїх бійців. 4. Він загинув у Карпатах за виконанням бойового завдання. 5. Уряд

вживав всіх заходів, щоб закупити продукти за кордоном. 6. По дорученню деканату Микола мав перевірити присутність студентів на третій парі. 7. По моєму хотінню — столик, накрийся. 8. Заклик на революційну боротьбу.

26. Укажіть на недоліки в поданих реченнях. З'ясуйте причини їх виникнення.

1. Тато придбав дитячі спортивні костюми, яблука, лимони. 2. Фірма продає срібні ложки, ножі, виделки, меблі та сантехніку. 3. У своїх творах та віршах Шевченко гнівно викриває тогочасне суспільство. 4. Такі люди і молодь були достойними епохи, в яку вони жили. 5. В наші дні п'єса «Наталка-Полтавка» ставиться на багатьох сценах і театрах. 6. В кінотеатрі вони зустріли Ольгу з Миколою та їхню Наталочку з косичками. 7. Теплим словом привітання і спогадами поділилися колишні учні із своїми незабутніми вчителями. 8. Народ вірить і поважає Давида Мотузку.

Практичне заняття № 3

Точність мовлення

План

1. Які два значення включає поняття точності?
2. Чи можна вважати можливість неточностей у мовленні об'єктивним явищем?
3. Яке мовлення можна назвати точним?
4. Чи є усталеною категорія точності?
5. Якими засобами виражається категорія точності?
6. Чим досягається точність?

Література

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посібник / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.
2. Бурячок А. Мовні поради. Навчальний чи учбовий?

- / А. Бурячок // Українська мова та література в школі. — 1990. — № 9. — С. 83 — 84.
3. Валько І. „На Україну” чи „в Україну”? / І. Валько // Голос України. — 1992. — 18 лют.
 4. Головин Б. Н. Основы культуры речи: учеб. пособие [для высш. уч. завед.] / Б. Н. Головин.— М.: Высш. школа, 1980. — 335 с.
 5. Дика Н. Як правильно вживати слово „гривня” / Н. Дика // Дивослово. — 1999. — № 3. — С. 38 — 39.
 6. Єрмоленко С. Дбаймо про точність і розрізняймо відтінки: (Із консультації мовознавця) / С. Єрмоленко // Урок української. — 2004. — № 7. — С. 27 — 28.
 7. Куц П., Ярмоленко С., Сологуб Н. То яка ж година? (познач. часу в укр. мові) / П. Куц, С. Ярмоленко, Н. Сологуб // Культура і життя. — 1992. — 8 серп.
 8. Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради : навч. посіб. — К. : Либідь , 1999. — 240 с.
 9. Сюта Г. Відносини — взаємини — стосунки — зносини / Г. Сюта // Політика і час. — 1997. — № 11. — С. 65 — 66.
 10. Чак Є. Плекаймо слово / Є. Чак // Дивослово. — 1999. — № 2. — С. 14 — 15; № 3. — С. 13 — 14.

Практичні завдання і тренувальні вправи

„Поняття точність має 2 значення: 1) вживання у мовленні слів (їх значень) і словосполучень, звичних для людей, які володіють нормами літературної мови; 2) оформлення і вираження думки адекватно предметові або явищу дійсності, тобто несуперечливість реального предмета і його назви” [1, с. 93].

„Точність досягається: 1) знанням предмета мовлення; 2) знанням мови, мовної системи усіх її рівнів, оволодінням стилістичними ресурсами, мовними засобами вираження емоційності та ін.; 3) умінням узгодити знання про предмет зі знанням мови (умінням вибрати найточнішу

для конкретної ситуації спілкування назву предмета, явища, процесу тощо)” [4, с. 131 — 133].

1. Поясніть значення і вживання наведених слів. Кожне слово введіть у контекст, який найбільш виразно підтвердить дані пояснення. При потребі користуйтеся тлумачним словником.

Затінок, катівня; захист, оборона; досвід, дослід; особа, особистість; переписка, листування; зумовлювати, обумовлювати; переказувати, висвітлювати; зміст, смисл; докоряти, дорікати; нерушимий, непорушний; лобний, любовий; звичайний, звичний; облік, обличчя; здібний, здатний.

2. Поясніть, якими відтінками у значенні різняться одиниці поданих нижче синонімічних рядів (користуйтеся словниками синонімів). Придумайте речення з цими словами.

1. Зажурений, сумний, замріяний, задуманий, тужливий.
2. Основний, головний, найважливіший, найактуальніший, першочерговий.
3. Повідомити, сповістити, довести до відома, дати знати.
4. Давній, старий, колишній, древній, стародавній, старожитній.
5. Завірити, запевнити, дати слово, дати обіцянку, гарантувати, дати гарантію.
6. Зазнаватися, заноситися, дерти носа, високо нестися, криву гнути.

3. Виправте речення, замінивши неточно вжиті слова, перебудувавши, де потрібно, структури.

1. Особові речі Сашка було винесено з кімнати. 2. У виставі були такі діючі особи... 3. Захоплення музикою не мішає моему навчанню. 4. На протязі усього часу вони мовчали. 5. Висвітлюючи шлях ліхтариком, йшли вони далі. 6. Спасючи дівчину від пожежі, Сашко познайомився з

нею. 7. В музикальну школу може вступити будь-яка дитина, яка має музичний слух і голос. 8. На екзамені я витягнув легкий квиток. 9. Марійка одягла чоботи й побігла зустрічати матусю. 10. Виявилось, що ми з Олександром жителі сусідніх будинків.

4. Прочитайте текст, уважно вивчіть його словниковий склад, випишіть: а) слова, які можуть мати синоніми (подати ці синоніми); б) слова, які мають інше значення, аніж те, з яким вони вжиті в даному тексті; в) слова вузької сфери вживання (описати їх функції).

Уночі палало село. З неба злякано дивився вниз поблідлий місяць і, ховаючись у хмари, тікав і з жахом озирався назад, на полум'я. Дерев хитались і, від страху наїживши голі віти, ніби силкувалися втекти; а вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, шпурляв ними в сусідні хати, розкидав і лютував свавільно й безпардонно. Побіля ж полум'я бігали, метушилися маленькі, безсилі люди, ламали руки і кричали до неба, до місяця, до полум'я. Кричали до Бога, до чорта, до людей.

Полум'я ж росло, вітер грався ним, місяць з жахом тікав серед хмар, і не було порятунку ні від неба, ні від чорта, ні від людей (В.Винниченко).

5. Мовлення вчителя повинно бути термінологічно точним. Перевірте, чи вмієте ви точно визначати такі лінгвістичні поняття: синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, асиміляція, інтонація, орфограма, фонетика, морфема, звук.

6. До поданих іменників оберіть з дужок потрібні за змістом означення. Аргументуйте свій вибір.

... наголос, ... речення, ... числівник, ... ніж, ... цех (складаний, складовий, складальний, складний, складений); ... молодь, ... зал, ... книжка, ... конференція (читаний, читацький, читальний читаючий); ... острови, ...

погляди, ... стан (матеріалістичний, матеріальний, матеріковий); ... погода, ... апарат, ... риба, ... мітинг (літаючий, льотний, літальний, літучий); ... розшарування, ... твір, ... музика (класичний, класний, класовий); ... присутність, ... займенник, ... випадок (особливий, особистий, особовий).

7. Розкрийте дужки, утворюючи словосполучення. До-тримуйтесь точності мовлення.

1. Школа, слух (музичний, музикальний). 2. (Житель, мешканець) будинку, України. 3. (Квиток, білет) на поїзд, на екзамені. 4. (Ставлення, відношення) до людей, між людьми. 5. (Пам'ятка, пам'ятник) архітектури, Т.Шевченку. 6. (Поштовий, абонементний) скринька, ящик. 7. (Котрий, скільки) година? 8. (Дефекти, недоліки) у роботі, у приладі.

8. Гра. Опишіть максимально точно зовнішність Вашого однокурсника, використовуючи якісні прикметники. Прочитайте опис вголос. Чи впізнали Ваші друзі, про кого йдеться?

Практичне заняття № 4

Логічність мовлення

План

1. Визначення категорії логічності.
2. Зв'язок логічності з точністю.
3. Відхилення від норм логічного мовлення.
4. Предметна і понятійна логічність.
5. Причини помилок у логіці викладу.

Література

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посібник / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.
2. Білодід О. І. Мова — дзеркало культури / О. І. Бі-

- лодід, С. Б. Кримський // Мовознавство. — 1987. — № 5. — С. 55 — 61.
3. Головин Б. Н. Основы культуры речи: учеб. пособие [для высш. уч. завед.] / Б. Н. Головин. — М.: Высш. школа, 1980. — 335 с.
4. Томан І. Мистецтво говорити / І. Томан : [пер. з чеської В. І. Романця]. — К. : Політвидав України, 1989. — 293 с.

Практичні завдання і тренувальні вправи

„Логічність мовлення полягає в точному використанні слів і словосполучень, в правильній побудові речень, надфразних єдностей і великого тексту, що характеризується смисловою та композиційною закінченістю” [4, с. 93].

„Логічне мовлення, в якому: 1) сполучення одного слова з іншим несуперечливе; 2) слова розташовуються в логічній послідовності, яка відповідає ходові думки, і при якій не виникає смислових непорозумінь; 3) не порушені смислові, структурні, інтонаційні та експресивні зв'язки у межах цілого тексту, яким передається зв'язок несуперечливих суджень” [1, с. 107].

„Предметна логічність полягає у відповідності смислових зв'язків і відношень мови у мовленні зв'язкам і відношенням предметів і явищ у реальній дійсності. Логічність понятійна є відображенням структури логічної думки і логічного її розвитку в семантичних зв'язках елементів мови у мовленні” [3, с. 145].

Пригадайте причини помилок у логіці викладу [1, с. 108].

1. Прочитайте фрази й поясніть, якими мовними засобами досягається послідовність, несуперечливість, взаємозалежність елементів думки, оформленої за допомогою мови.

1. Місяць утік, небо посіріло, а коли зовсім розвиднілось, вітер стомився, і вогонь ліниво, байдуже, ні

крихти не вважаючи на людей, наче й не їхні хати він пожер, став погасати (В. Винниченко).

2. Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги (видно, кидався уві сні), і побачив над собою скам'яніло-бузкове небо, яким воно буває лише восени на сході сонця, — без жайвороння, без легких з позолотою хмарок по обрію, без усміхненої радості пробудження (Григір Тютюнник).

2. *Пригадайте ознаки тексту. Чи є текстом поданий уривок? Обґрунтуйте свою думку.*

Погода у нас завжди чудова. Зненацька небо вкрили чорні хмари. Хмари складаються з пари. Пара дуже допомагає при захворюванні на грип. Грип — це таке захворювання, що швидко передається від однієї людини до іншої і супроводжується температурою, кашлем та головним болем.

3. *Завершіть прислів'я, не порушуючи логіки викладу.*

1. Голова добре, а ...
2. Гірко поробиш... —
3. Хто дбає...
4. Умій сказати...
5. Слово до слова — ...
6. Спершу треба розсудити...
7. Нема того краму, щоб...

4. *Перебудуйте речення, виправивши логічні помилки.*

1. Я дуже люблю свою вчительку. Вона завжди дуже весела й досвідчена. 2. Школярі підійшли до клумби школи, навколо якої росли дерева. 3. Раптом заєць наскочив на вовка. Він злякався і почав тікати. 4. Йому довелося самостійно піти до аптеки, вперше в житті, щоб замовити ліки. 5. Учні намагалися довести кожен свою думку, часто спалахували суперечки, перебиваючи один одного. 6. Рослин багато є на світі, кожна має назву з них свою, а вона — історію. 7. Усі школярі вже повернулись із занять, які вчилися в другу зміну.

5. Побудуйте по два речення з однорідними підметами, однорідними присудками, однорідними обставинами, однорідними означеннями, однорідними додатками. Поясніть, які логіко-граматичні помилки можуть трапитись у таких конструкціях і як можна цим помилкам запобігти.

6. Складіть речення, у яких були б подані нижче слова і словосполучення.

Тож — то ж; якже — як же; якби — як би; причому — при чому; щоб — що б; проте — про те; зате — за те.

7. Поясніть специфіку алогізмів, виражених наведеними сполученнями слів, та стилістичні функції окремих слів.

Живий труп, страшно гарний, жахливо чемний, мертва тиша, дзвінка тиша, солодка мука, сльози радості, страшно весело, бідний багач, смертельно голодний.

8. Поясніть, чому в наведених словосполученнях немає логічності. Від чого це залежить? Виправте помилки.

Дуже синюватий, зовсім лисий, трохи чистісінький, надзвичайно злющий, забагато добрий, сильно смугастий, дуже далеченько, надто зеленуватий, білувата синява, цукрова сіль, солодкувата кислота.

9. Знайдіть у реченнях порушення логічності. Відредагуйте речення і аргументуйте виправлення.

1. Кожний герой має свої індивідуальні риси. 2. У мовленні він уживав місцеві слова і діалектизми. 3. Шевченко подружився з друзями. 4. Він почав займатися малюванням і намалював багато картин. 5. Він людина передових і прогресивних поглядів. 6. Ще зовсім молодими юнаками пішли вони на заробітки. 7. В українській мові вимова не збігається з написанням.

10. Знайдіть порушення логічності в наведених нижче реченнях, виправте помилки й запишіть речення.

1. Ми радіємо і гордимся успіхами наших спорт-

сменів. 2. Погода була холодна, сіра і пасмурна. 3. Роман чекав ранку і коли всі прокинуться. 4. У святкуванні ювілею письменника взяли участь учні і молодь. 5. Шевченко писав вірші, поеми, повісті і прозу. 6. У селі побудовано не тільки нову школу, а також лікарню і бібліотеку. 7. Мене не тільки цікавлять тварини, але і собаки. 8. Ці квіти пахнуть ніжно, але не різко. 9. Ти маєш свою власну бібліотеку? 10. У святковий вечір багато людей було на площах, бульварах, вулицях, провулках, містах і селах. 11. На вулиці було чути крик дитячих голосів.

Практичне заняття № 5

Доречність мовлення

План

1. Визначення категорії доречності.
2. Стилістична доречність.
3. Контекстуальна доречність.
4. Ситуаційна доречність.
5. Умови, за яких можна виробити навички доречного мовлення.

Література

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посібник / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.
2. Головин Б. Н. Основи культури речі: учеб. пособие [для высш. уч. завед.] / Б. Н. Головин . — М.: Высш. школа, 1980. — 335 с.
3. Мішеніна Т. Синтаксичні конструкції типу мати за кого? що? в українській мові / Т. Мішеніна // Мандрівець. — 2001. — № 5 — 6. — С. 35 — 38.
4. Непийвода Н. Синонімія виражальних засобів наукового стилю / Н. Непийвода // Дивослово. — 1997. — № 2. — С. 18 — 22.
5. Пономарів О. Вибір синтаксичної побудови: (Мовно-

- стилістичні поради) / О.Пономарів // Урок української. — 2002. — № 1. — С. 20 — 21.
6. Пономарів О. Життя духовного основа (Стилістичні помилки в українській мові) / О. Пономарів // Моводь Укр. — 1992. — 4 груд.
 7. Пономарів О. Мовностилістичні поради: Лексика іншомовного походження / О.Пономарів // Урок української. — 2001. — № 11 — 12. — С. 25 — 27.
 8. Пономарів О. Д. Норми сучасної української літературної мови / О. Д. Пономарів // Стилістика сучасної української мови. К., 1993. — С. 19 — 35.
 9. Пономарів О. Особові імена та прізвища: (Мовностилістичні поради) / О. Пономарів // Урок української. — 2001. — № 9. — С. 29 — 31.
 10. Співак О. Стилістичні особливості вживання прийменника „за” як еквівалента „про” при дієсловах мовлення та розумової діяльності / О. Співак // Мовознавство. — 1996. — № 6. — С. 65 — 69.
 11. Щербаченко П. Т. „Парадокси” та „помилки” в рекламних текстах: випадковість чи закономірність / П.Т.Щербаченко // Вісник ЛДПУ імені Тараса Шевченка. — 2000. — №4 (24) : Філологічні науки. — С. 195 — 199.

Практичні завдання і тренувальні вправи

„Доречність — це такий добір, така організація засобів мови, які роблять мовлення відповідним меті й засобам спілкування. Доречне мовлення відповідає також темі повідомлення, його логічному та емоційному змісту, складу слухачів та читачів, інформаційним, виховним, естетичним та іншим завданням писемного або усного виступу” [2, 233].

„...доречність — це ознака культури мовлення, яка організує його точність, логічність, виразність, чистоту, вимагає такого добору (підбору) мовних засобів, що відповідають змістові та характерові експресії повідомлення.

Проте для доречності в мовленні самих мовних засобів недостатньо — доречність враховує ситуацію, склад слухачів (читачів), естетичні завдання [1, с. 132].

Як ви розумієте поняття „стильова доречність”, „контекстуальна доречність”, „ситуаційна доречність”? Відповідь ілюструйте прикладами.

1. Пригадайте стилі сучасної української літературної мови. Назвіть їх основні ознаки. Доберіть тексти різних стилів мовлення й на цих прикладах з'ясуйте, які семантичні групи лексики доречні в кожному конкретному стилі, як закріплюються за стилями відомі вам граматичні варіанти, які синтаксичні конструкції переважають в кожному із функціональних стилів.

2. Погрупуйте поради за темами: „Як треба одягатися”, „Як бути завжди охайним”, „Як поводити себе за столом”, „Як поводити себе на вулиці”, „Як поводити себе в гостях”. Додайте до кожної теми свої поради.

1. Вітаючись із дорослими або дівчиною, першим руки не простягай, почекай, поки це зроблять вони. 2. Не заходь до кімнати, не постукавши. 3. Не сідай, доки не сядуть дорослі. 4. Повернувшись з вулиці, обов'язково мий руки. 5. Одяг повинен бути зручним. Він не повинен заважати працювати. 6. Ноги мий перед сном кожного дня. 7. Не коштуй з ножа — легко порізати рота. 8. Одягатися треба згідно з віком. 9. Якщо до кімнати увійшла дівчина, юнак повинен підвестися, залишити їй своє місце, а собі принести інший стілець. 10. Перед тим, як вийти на вулицю, подивися в дзеркало — чи все добре в твоєму одязі. 11. Не тримай руки в кишенях — це невиховано. 12. Не розмовляй з їжею в роті.

3. На місці пропущених слів встановіть лексеми, які видадуться вам найбільш доречними в даних контекстах. Зіставте ваші варіанти з тими, що за-

пропонують колеги по навчанню, визначте кращу коректуру тексту.

1. Після ... ночі, в котру не переставав хлюпати ... дощ, розливаючи ... річки, починало світати. Крайнебо ... рожевим огнем, ... і ... ясным полум'ям. 2. Вона ніби вперше бачила цю ..., а на лиці її так і застиг ... сміх, що ішов із ... 3. Широке вікно — ніби ... рама, в якій красується ... картина, створена природою. 4. Вода. Страшний, широкий і ... світ, що срібним маревом то підіймається, то... 5. М'який лист дерев шелестить під подихом вітру, ... плями граються в темряві.

4. Наведіть відомі вам висловлювання про мову, культуру мовлення, зв'язок мови й мислення. До якого стилю мовлення вони відносяться?

5. Перекладіть українською мовою і складіть з цими конструкціями речення. Поясніть, чи доречні вони в мовленні й чому.

Может быть; в конечном счете; как на беду; само собой разумеется; без сомнения; вообще-то говоря; скажу по секрету; между нами; позволю себе заметить; уверяю вас; казалось бы.

Практичне заняття № 6 **Багатство мовлення**

План

1. Визначення категорії багатства (різноманітності) мовлення.
2. Багатство мови та індивідуального мовлення (словник Т.Шевченка, О.Пушкіна).
3. Умови, за яких можна досягти багатства мовлення.
4. Лексичне і фразеологічне багатство.
5. Семантичне багатство.

6. Багатство форм.
7. Багатство мови й функціональні стилі.

Література

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посібник / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.
2. Баландіна Н. Ф. Побаження в мові та мовленні людини / Н. Ф. Баландіна // Мовознавство. — 2006. — № 2 — 3. — С. 137 — 147.
3. Білоус М. Ми — пани, товариші чи добродії? (пробл. зверт. в Україні) / М. Білоус // Старожитності. — 1993. — Ч. 9 — 10. — С. 31.
4. Білоус М. Як вас величати (про форму зверт. в укр. мові) / М. Білоус // Старожитності. — 1993. — Ч. 13 — 14. — С. 31.
5. Пономарів О. Життя духовного основа (стилістичні помилки в укр. мові) / О. Пономарів // Молодь України. — 1992. — 4 груд.
6. Сологуб Н. М. Як українці називають коханих / Н.М. Сологуб // Культура слова. — К., 1992. — С. 18 — 20.
7. Чередниченко О. І. Взаємодія мов, двомовність і мовленнєва культура / О. І. Чередниченко // Слово і час. — 1997. — № 10. — С. 82 — 87.

Практичні завдання і тренувальні вправи

„Під багатством мовлення слід розуміти, з одного боку, велику кількість мовленнєвих одиниць семантично та стилістично різноманітних, з другого, — велику кількість одиниць, які мають одне значення, але відрізняються словотвірною та граматичною структурою...”

Багатство та різноманітність мовлення простежується на лексико-фразеологічному, словотвірному, граматичному та стилістичному рівнях” [1, с.112 — 113].

За яких умов можна досягти багатства й різноманіт-

ності мовлення? Назвіть джерела багатства й різноманітності мовлення [1, с.116 — 118].

1. Доберіть до поданих слів усі можливі означення-характеристики, з'ясуйте, які з утворених словосполучень є штампами.

Світанок, ластівка, лисиця, зоря, мова, біль, рушник, мати, думи, загроза, боротьба, праця, відпочинок, сльози, волосся, хліб, дах, звичай, хмари, річка.

2. З поданих у дужках синонімів доберіть найбільш доцільний. Поясніть свій вибір. Складіть словосполучення з іншими словами поданих синонімічних рядів.

Ось ранок, (світлий, ясний, сонячний, безхмарний) ранок після (короткої, кучої, недовгої) ночі. Зірочки кудись зникли — пірнули у (синю, голубу, блакитну) безодню (синього, голубого, блакитного) неба; край його (горить, палає, палахкотить, жевріє) рожевим вогнем; червонуваті хвилі (світлого, променистого, ясного, сонячного) світу (блимають, мерехтять, миготять) серед темноти.

3. Замініть у поданих словосполученнях прийменники їх синонімами.

Повернулися до заходу сонця; виднілись край дороги; зупинилися біля школи; росли проти вікна; посадили кругом города; стояла серед села; перепочили коло лісу.

4. Напишіть твір-мініатюру на тему „Лінь — гірше хвороби”, використавши такі фразеологізми:

і за холодну воду не братися; боки вилежувати; аби день до вечора; робить, як море горить.

5. З тлумачного словника української мови (в 11-ти томах) випишіть десять рядів експресивних синонімів; матеріали словника доповніть одиницями розмовної мови, поясніть амплітуду експресії, закладеної в синонімах, та практичне значення цього явища, наприклад:

випихати, витискати, випирати, виштовхувати, витіснити, витурювати.

6. *Поставте подані іменники в давальному й місцевому відмінках однини, обґрунтуйте доцільність паралельних форм, їх функціонування. З виділеними словами (їх граматичними варіантами) побудуйте речення.*

Олександр, Євген, Семенчук; степ, дощ, край, вітер; друг, викладач **брат**; знання, вікно, **життя**.

Практичне заняття № 7

Чистота мовлення

План

1. Визначення поняття „чистота мовлення”.
2. Три аспекти вияву чистоти мовлення.
3. Просторічні слова, діалектизми, жаргонізми й лайливі слова.
4. Канцеляризми і професіоналізми.
5. Іншомовні слова.

Література

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посібник / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.
2. Голубець М. Згідно, при, по... та інші. Як держ. документ стає генератором мовного бруду / М. Голубець // Голос України. — 1993. — 17 лют.
3. Зорівчак Р. На все впливає мови чистота... (нотатки мовознавця) / Р. Зорівчак // Урок української. — 2006. — № 7. — С. 28 — 31; № 8 — 9. — С. 19 — 21; № 10. — С. 23 — 26; № 11 — 12. — С. 25 — 28.
4. Малярєнко Д. М. Слово і лихослів'я / Д. М. Малярєнко // Слово. — 1993. — № 8 — 9. — С. 13 — 15.
5. Масенко Л. До проблеми вульгаризації мови / Л. Масенко // Дивослово. — 2003. — № 6. — С. 20 — 22.

6. Погрібний А. Випробування суржилом / А. Погрібний // Українська мова й література в середній школі, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2006. — № 4 — 5. — С. 4 — 14.
7. Слова, про які сперечаємося: суржик / Статті: А. Погрібний, І. Дзюба та ін. // Урок української. — 2005. — № 1 — 2. С. 9 — 22.
8. Чак Є. Складні випадки вживання слів [довідник] / Є. Чак. — К.: Рад. шк., 1984. — 185 с.
9. Яремчук Д. Час макаронізму: (про зловжив. іноземними словами) / Д. Яремчук // Вісті з України. — 1993. — 2 — 8 вересня (№ 36). — С. 3.

Практичні завдання і тренувальні вправи

„Чистота мовлення виявляється в трьох аспектах: в орфоепії — правильна літературно-нормативна вимова, відсутність інтерферентних явищ, так званого акценту; у слововживанні — відсутність позалітературних елементів — діалектизмів, вульгаризмів, канцеляризмів, макаронізмів, штампів, слів-паразитів; в інтонаційному аспекті — відповідність інтонації змістові та експресії висловлення, відсутність брутальних, лайливих, лицемірних ноток” [1, с. 125 — 126].

1. Прочитайте текст, поясніть, якими мовними засобами автор досягає високого ступеня естетичності.

Вона прийшла

Вона прийшла непрохана й неждана,
 І я її зустріти не зумів.
 Вона до мене впливла з туману
 Моїх юнацьких несміливих снів.

Вона прийшла, завітчана і мила,
 І руки лагідно до мене простягла.
 І так чарівно кликала й манила,
 Такою ніжною і доброю була.

І я не чув, як жайвір в небі тане,
Кого остерігає з висоти...
Прийшла любов непрохана й неждана —
Ну як мені за нею не піти?

(В. Симоненко)

2. *Замініть діалектну лексику літературною. Визначте, з якою метою автори використовували її в художніх текстах.*

1. Туди не заходить не одна людська душа, лиш іноді у свята мій неньо. 2. Я бралася за голку, за варення, за прятання (О. Кобилянська). 3. Промчалися через садок перепуджені коні в запряжці й без їздового (О. Гончар). 4. Не маєте ви за чим банувати (В. Стефаник). 5. Здалека чується — клекоче орел, лопотить своїм носом бушель (П. Мирний).

Довідка: неньо — батько, прятання — прибирання, перепуджений — переляканий, банувати — тужити, бушель — журавель.

3. *Доберіть з творів художньої літератури уривки, в яких були б наявні діалектні, іншомовні та просторічні лексеми. Поясніть їх стилістичні функції, доречність вживання.*

4. *Перекладіть українською мовою текст, поясніть характер лексичної співвіднесеності двох мов, особливості наголошування. Підкресліть випадки, де можливі варіанти слова-відповідника.*

Человек не может жить один. Одиночество для него самое страшное наказание!

„Единственная настоящая роскошь — это роскошь человеческого общения”, — утверждал автор „Маленького принца” Антуан де Сент-Экзюпери. И, пользуясь такой роскошью, счастьем общения друг с другом, следует помнить: твоя главная забота — это твое отношение к людям.

Никогда не забывай, что твое неосторожное отношение к людям может невольно заставить их страдать. Помня об

этом постоянно, сверяй свои поступки с общепринятыми нормами — правилами поведения (І. Земська).

Практичне заняття №8

Техніка мовлення

План

1. Дихання як основа розвитку техніки мовлення.
2. Робота над голосом.
3. Значення дикції у професійній підготовці вчителя.
4. Інтенація.
5. Міміка і жест.

Література

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посібник / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.
2. Олійник Г. А. Виразне читання. Основи теорії : навч. посіб. / Г. А. Олійник. — К. : Вища шк., 1995. — 207 с.

Практичні завдання і тренувальні вправи

„До технічних показників виразного мовлення належать: дихання, голос, дикція (вимова), інтонація (тон), темп, жест і міміка. Лише добре оволодіння кожною складовою техніки виразності мовлення може гарантувати його високу якість. Отже, техніка мовлення (і читання) — це навички, вміння реалізувати мову в конкретній мовленнєвій ситуації так, щоб вона справляла на слухача евристичне (інтелектуальне), емоційно-естетичне, спонукаюче враження” [1, 164].

Дихання — один з головних життєдіяльних актів людського організму. Воно є основою виголошеного мовлення: звучання, „голос” мовлення починається з вдихання повітря у легені. Правильне дихання забезпечує чистоту, красу, різноманітність відтінків людського голосу.

Який тип дихання вважається кращим?

Перерахуйте умови правильного дихання.

(Дати відповіді на запитання вам допоможе посібник Н.Д. Бабич, [с. 164 — 166]).

1. Читаючи текст, навчіться дотримуватися співмірності вдиху й видиху при читанні, на коротких фразах не робити різкого видиху, до кінця довгої фрази не послаблювати сили голосу.

Де зараз ви, кати мого народу?
Де велич, сила ваша де?
На ясні зорі і на тихі води
Вже чорна ваша злоба не впаде.

Народ росте, і множитья, і діє
Без ваших нагаїв і палаша.
Під сонцем вічності древніє й молодіє
Його жорстока й лагідна душа.

Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Поцезнуть всі перевертні й прибуду,
І орди завойовників-заброд!

Ви, байстрюки катів осатанілих,
Не забувайте, виродки, ніде:
Народ мій є! В його гарячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде!

(В. Симоненко)

Голос

„Голос — це сукупність різних щодо висоти, сили і тембру звуків, які видає людина (або тварина, що дихає легеньми) за допомогою голосового апарата” [СУМ, т.1, с.115].

„Основні властивості голосу такі: 1) повнозвучність, тобто невимушена, вільна звучність, на противагу крикливості або напруженій звучності; 2) милозвучність — тобто чистота і свіжість тембру (без сторонніх призвуків: хрипіння, сипіння, скутності та ін.), вроджена краса звуків;

3) мелодійність — здатність голосу відхилятися за певними законами вгору, вниз, встановлюватися на середньому рівні, знову підвищуватись і падати тощо; 4) злетність — здатність голосу зберігати свою звучність у великому приміщенні...; 5) гнучкість — здатність легко і швидко змінюватися за висотою, силою, тривалістю звучання і тембром...; 6) висота (звуквисотність) — це якомога повніше використання мелодійного діапазону голосу, доступне розширення звукових можливостей; 7) об'єм або діапазон, — тобто кількість доступних для відтворення нот...; 8) сила — це повноцінність, компактність звуків...; 9) тривалість (темп) — збереження позитивних властивостей голосу в різноманітних формах використання його під час мовлення...” [1, с.169 — 170].

2. Доберіть тексти \approx 100 слів. Позначте місце злету (\nearrow) і падіння (\searrow) голосу, перевірте силу звучання в різних за розміром приміщеннях (поставити слухача на різні відстані від мовця).

Встановіть, чи залежить темп (швидкість) мовлення — при збереженні його виразності — від простору, на який воно поширюється.

Дикція

„Дикція — це правильна, виразна артикуляція, засіб якісного розрізнення звуків мовлення...” [1, с.173].

Погана дикція заважає слухачам зрозуміти мовлення співбесідника. Задля того, щоб виробити гарну дикцію, необхідно правильно поставити мовленнєве дихання, слідкувати за артикуляцією.

3. Навчіться говорити скоромовки. Наведіть власні приклади скоромовок.

1. Був бик тупогуб, тупогубенький бичок; у бика була тупа губа. 2. Летів горобчик, сів на стовпчик, прибіг хлопчик — утік горобчик. 3. Хитру сороку спіймати морока, а на сорок сорок — сорок морок. 4. Прийшов Прокіп

— кипить окріп. Пішов Прокіп — кипить окріп; як при Прокопі кипів окріп, так і без Прокопа кипить окріп. 5. Щастя щире шириться щосили. 6. Сів шпак на шпаківню, заспівав шпак півню: „Так як ти, не вмю я, ти не вмєш так, як я.”

Інтонанція

„Інтонанція — це видозміни висоти звучання, сили, тембру голосу, членування мовлення паузами (логічними, психологічними, граматичними, логіко-граматичними) у процесі розгортання мовлення” [1, 198].

4. Виразно прочитайте текст, підкресліть слова, на які падає логічний наголос, і встановіть їх залежність від структури фрази, порядку слів, словесного наповнення. Визначте специфіку інтонування підкреслених місць у тексті та зумовленість розділових знаків. З'ясуйте, чи всі розділові знаки відтворюють ваше розуміння тексту.

- I. Чорна хмара вкриває півнеба з дніпрового краю,
Димом віють долини. Спадає остання роса.
Ти виходиш одна, одинока, можливо, я знаю.
Там, де хмара пливе і останній промінчик згаса
(А. Малишко)
- II. Десь на дні мого серця
Заплела дивну казку любов.
Я ішов від озерця.
Ти сказала мені: „Будь здоров!
Будь здоров, ти, мій любий юначе!...”
Ах, а серце і досі ще плаче.
Я ішов від озерця...
Десь на дні мого серця
Заплела дивну казку любов
(П. Тичина).

Міміка і жест

„Міміка — рухи м'язів обличчя, які виражають внут-

рішній душевний стан людини; один з важливих елементів акторського мистецтва” [СУМ, т.4, с. 739].

„Жест — 1. Рух тіла чи рук, який супроводжує людську мову або замінює її” [СУМ, т.2, с.522].

Жест та міміка як зорові елементи можуть вдало доповнювати мовлення вчителя, підсилювати його вплив на аудиторію.

5. Продумайте можливості використання зорових компонентів мовлення в процесі промови поданих текстів. Обґрунтуйте свій вибір.

I. Люди — прекрасні.

Земля — мов казка.

Кращого сонця ніде нема.

Загруз я по серце

У землю в’язко.

Вона мене цупко трима.

І хочеться бути дужим,

І хочеться так любити,

Щоб навіть каміння байдуже

Захотіло ожити.

І жить!

Воскресайте, камінні душі.

Розчиняйте серця і чоло,

Щоб не сказали грядущі:

— Їх на землі не було...

(В. Симоненко).

II. Неподалік од Вежі Сміху височів палац. Зубчасті стіни його були прикрашені безліччю різноманітних химерних фігур. На даху, на самому вершечку, сиділа прекрасна царівна, а біля її ніг звивався і сповзав униз по стіні Змій Горинич. Синя Борода обіймав руками риг палацу, а по його спині тягся вгору дикий виноград. Коцій Безсмертний підпирав головою балкон, на бильцях якого лежали русалки. Вікна палацу були ніби величезні очі стоголового дракона (В. Нестайко).

Практичне заняття № 9

Виразність та образність мовлення

План

1. Що означає „говорити виразно, образно”?
2. Вимоги до виразності мовлення вчителя.
3. Чинники, що впливають на формування виразності мовлення.
4. Виразне читання.
5. Залежність виразного читання від жанрового різновиду тексту.
6. Взаємозв'язок слухання й говоріння.
7. За яких умов під час виразного читання досягається контакт з аудиторією?
8. „Відмінно” — за виразне читання.
9. Засоби виразності й образності.

Література

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посібник / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.
2. Грицютенко І. Є. І. Франко і питання теорії художньо-образного мовлення / І. Є. Грицютенко // Мовознавство. — 1985. — № 2. — С. 23 — 28.
3. Головин Б. Н. Основы культуры речи: учеб. пособие [для высш. уч. завед.] / Б. Н. Головин. — М.: Высш. школа, 1980. — 335 с.
4. Зарицький М. Пауза в системі культури українського усного мовлення / М. Зарицький // Друкарство. — 2005. — № 5. — С. 63 — 69.
5. Калашников В. П. Зі словом на „Ви”... : посібник-хрестоматія з виразного читання [для вчителів і викладачів, учнів і студентів] / В. П. Калашников. — Луганськ : Світлиця, 1996. — 198 с.
6. Олійник В. П. Поетичні джерела красномовства / В.П. Олійник // Трибуна. — 1991. — №5. — С. 8 — 9.
7. Шиприкевич В. В. Відрізняючи вдале від невдалого:

Правильно користуймося епітетами / В. В. Шиприкевич // Культура слова, 1977. — Вип. 12. — С. 82 — 88.

Практичні завдання і тренувальні вправи

„Виразністю мовлення називаються такі особливості його структури, які підтримують увагу та інтереси у слухача або читача...” [4, с. 186].

За яких умов можна досягнути виразності мовлення? (див. [1, с.144 — 154], [4, с. 188 — 204]).

„Якщо структура мовлення, впливаючи на свідомість, формує конкретно чутливі уяви про дійсність, воно називається образним” [4, с. 27].

Засоби виразності мовлення: анафора, епіфора, паралелізм, антитеза, градація, інверсія, еліпсис та ін.

Образотворчі засоби: метафора, метонімія, синекдоха, епітет, порівняння, гіпербола та ін.

- 1. Пригадайте визначення стилістичних фігур. Ілюструйте кожне визначення прикладами, дібраними вами з творів художньої літератури. Яка їх роль у тексті?*
- 2. Яким стилем сучасної української мови властиве обране мовлення? Обґрунтуйте свою думку. Знайдіть образотворчі засоби в запропонованому тексті.*

Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюпати лапастий дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати. Крайнебо жевріло рожевим огнем, горіло і миготіло ясным полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла кривава попруга і переписувала його надвоє. Повітря ні ворухнеться: стоїть і мліє; усюди тихо, німо, здається, немов світ, затаївши в собі дух, дожида чогось... Аж ось пройшла хвилина... друга... З-за землі, на кривавій попрузі неба скочила невеличка іскорка; довга променяста стяга протяглася від неї над землею; далі викотивсь серп огненного кільця — і пучок світу поливсь, розливаючись по горах, лісах, по високих будівлях (П. Мирний).

3. До поданих прикметників доберіть такі іменники, щоб утворені сполуки слів набули образного вислову. Золотий, солов'їний, срібний, похмурий, глибокий, сонячний, теплий, блискучий, стрункий, страшний.

4. Вимовте фразу „Як добре ви знаєте цю справу” з різними інтонаційними відтінками, що відображають згоду, здивування, іронію, гордість, радість.

5. Пригадайте визначення логічного наголосу. Дайте всі можливі відповіді на запитання. Визначте, чим пояснюються різні відповіді. На основі одного із запитань складіть і запишіть діалог.

Ви знаєте, о котрій годині відходить поїзд? Ви завтра збираєтеся їхати на конференцію? Бібліотека працюватиме завтра з восьмої години? Ви збираєтеся завтра подивитися новий фільм?

6. Прочитайте тексти. Виділіть слова, на які падає фразовий наголос, і слова з наголосом логічним.

I. Вона дивиться, дивиться в душу,
Вона палить очима до дна.

А я все це дотерпіти мушу,
Бо в душі не душа, а вина

(І. Драч).

II. Вже почалось, мабуть, майбутнє.

Оце либонь, вже почалось...

Не забувайте незабутнє,

Воно вже інеєм взялось!

(Л. Костенко).

III. Дорога є, а друзів тих немає,

Що так її любили у житті,

Коли снувалось марево безкрає

Поля, луги та узгірки круті

(А. Малишко).

7. Прочитайте текст і поясніть, що потрібно для

того, щоб виконання його було невимушеним, емоційним, переконливим.

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті невідомих верст,
що жив, любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденним і незлим обличчям.
Як син тобі доземне уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерті з рідним краєм поріднюсь
(В. Стус).

8. *Доберіть тексти байки, пісні, казки, оповідання, драми, поеми (уривки), прочитайте їх і поясніть основні вимоги до їх виразного прочитання.*

9. *Виразно прочитайте тексти й визначте:*

1) *їх стиль,*

2) *колерит (на створення якого настрою твір націлений),*

3) *якими засобами передано ідею.*

I. Широке вікно — ніби величезна рама, в якій красується жива картина, створена природою. На тлі чистого, блакитного неба, здається, киплять зелені тополі й осокори, вкриті білим пухом. У правому кутку видніється високий дах сусіднього будинку з телевізійною антеною, на якій всілися голуби. Вони раз по раз злітають угору, кружляють у чистій блакиті і знову, опустившись на дах, воркують, обнімаючись сизими крильми. Теплий вітер гойдає пружне віття, підхоплює тополине білоцвіття, здіймає в повітрі клубчасту віхолу (І. Цюпа).

II. *Черниці* (так і посипали). Правду знайте, православні! ...

— Прийшла комуна, вигнала нас з обителя нашої дівочої, а в церкву коней...

— І хреста з церкви знято...

— Уночі зняли...

Копистка (цигарка не скручується). Та де, ви кажете? В якому монастирі?

Черниці. У Благовіщенському, благодію, може, знаєте...

Копистка. Це той, що коло зеленого броду?

Черниці. Істинно, благодію, — коло броду.

Копистка (цигарка скрутилася). Так... Ловко ж ви брешете, дівчата!

Черниці (оченятками блик-блик). Істинно, православні, істинно так! Нам гріх неправду казати... (М. Куліш).

III. Слова в мові вживаються не ізольовано, а в реченні або у фразі, тобто в сполученні з іншими словами. У нашій мові розрізняють словосполучення лексичні, синтаксичні і фразеологічні. Лексичне словосполучення означає назву якогось одного поняття, воно виступає зрідка в термінології (антонів вогонь — гангрена, регресивна асиміляція) та як географічна чи інша власна назва (Біла Церква, Вітрова Балка) (З підручника).

IV. Запорізьким козацтвом мала би пишатися не тільки Україна, а й уся Європа, бо саме ця мілітарна сила захистила її від турецької експансії, а демократичний устрій Козацької Республіки став прообразом республіканського ладу всіх держав нашого континенту. Тарас Шевченко (до речі, сам з козацького роду Грушівських) це добре знав і як справжній патріот свого народу вельми пишався приналежністю до „Країни козаків”. Саме тому він так натхненно оспівав славнозвісне лицарство, а образ козака в його творах — один з основних (З журналу).

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

1. Опрацюйте теоретичний матеріал, виконайте запропоновані завдання (10 балів).

Висловлення (мовленнєві твори, жанри), які використовуються в професійній діяльності педагога

Поняття про текст, про ознаки тексту, його особливості та структуру

Текст — (усне або письмове висловлення) — „... знятий момент мовного творчого процесу, який представлений у вигляді конкретного твору, що відпрацьований у відповідності до стилістичних норм певного типу письмового (усного) різновиду мови твору, який має назву, завершений по відношенню до змісту цього заголовка, що складається зі взаємообумовлених частин і має цілеспрямовану та граматичну настанову”¹.

Ознаки тексту:

- заголовок (його наявність або потенційна можливість) — коротка узагальнена позначка теми висловлення;
- смислова (тематична) єдність усіх частин;
- ідея (головна думка висловлення);
- єдина смислова тональність;
- лексичний, морфологічний, синтаксичний, інтонаційний зв'язок між структурними частинами тексту.

Особливості тексту: всі елементи тексту пов'язані з темою висловлення (з тим, про що говорять) та ідеєю (головною думкою) висловлення.

Структурна єдність тексту

Текст поділяється на взаємообумовлені частини (в пись-

¹ Гальперин И.Р. Грамматические категории текста. — М., 1977. — Т.36. — № 6. — С. 524.

мовому мовленні ці частини виділяються графічно: червоний рядок, абзац; в усному мовленні — паузами).

Частіше за все таких частин три:

- початкова — зачин;
- середня — основна розробка теми;
- кінцівка.

Усі частини співвіднесені одна з одною: кожна з них, зберігаючи відносну смислову самостійність і завершеність, підкорена розкриттю загальної теми.

Початкова частина відіграє особливо велику роль в організації теми, тому що в ній зароджується думка, що буде розвиватися в середній частині й завершуватися кінцівкою.

Засоби зв'язку речень у тексті:

- повтор окремих слів із попереднього речення;
- використання особових та вказівних займенників, займенникових прислівників (тут, там, потім, тоді та ін.);
- співвіднесеність вищо-часових форм дієслів-присудків;
- порядок слів і речень;
- сполучники (зате, однак, так що та ін.);
- паралелізм побудови речень (однотипність речень, паралельний порядок слів);
- наявність неповних речень;
- ритмо- мелодійні засоби (інтонація).

1. Спираючись на дані про текст, його ознаки, особливості, структуру, доведіть, що це текст:

Данило Галицький

Більшість знає про нього лише одне: він заклав для свого сина Льва місто Львів. Але ж саме з Данила Галицького починається відродження Русі після монгольської навали. Історія дала йому цей шанс: західна окраїна Русі найменше потерпіла. І він цей шанс блискуче використав. Читати про події його часу — голова обертом іде.

При Данилові Галицькому вперше з'явилося поняття України як державного об'єднання. Слово „Україна”, окраїна, було відоме й раніше, ще за часів „Слова о полку Ігоревім”, але саме „Україна” — це від Галицького. До того ж часу належать перші офіційні документи, написані мовою, що її вважаємо українською...

Саме за Галицького почалися контакти з литовцями. Данило з ними то бився, то родичався — другою жінкою його була племінниця Міндовга. Це він поставив собі за мету: вся Русь „повинна належати до Литви — і послідовно втілював її у життя (В. Степаненко).

2. Визначте (див. текст „Данило Галицький”):

- а) структурні частини тексту;*
- б) засоби зв'язку речень у тексті;*
- в) тип тексту;*
- г) стиль висловлення.*

3. Знайдіть приклади текстів описів, розповідей, роздумів. Дайте їм характеристику, визначте структуру, засоби зв'язку між частинами, стиль.

Усні висловлювання

Бесіда — розмова, що проводиться з невеликою кількістю учасників і охоплює порівняно незначне коло питань. Агітатор просто, стисло й дохідливо викладає основні положення своєї теми, відповідає на запитання, які виникають у слухачів під час бесіди, намагається викликати їх самих на розмову.

Найважливішою ознакою **лекції** є науково-теоретична база. Лекція — вид ораторського мистецтва, що несе слухачам певну суму знань і є живим процесом спілкування між промовцем і слухачами — творчістю, що здійснюється у словесній формі.

Доповідь — один з видів монологічного усного мовлення, мета якого — передати слухачам певну інформацію. При підготовці доповіді використовується кілька джерел:

статей, книг (або кілька розділів однієї книги, звідки вибирається потрібний матеріал).

Письмові висловлювання

Переказ — один з видів зв'язного мовлення. Він допомагає сформуванню умінь правильно (логічно і граматично) передавати чуже мовлення, розуміти його своєрідність, поглибити навички слухання та запам'ятовування.

За відношенням до обсягу вихідного тексту розрізняють детальний і стислий переказ.

За відношенням до змісту вихідного тексту розрізняють перекази повні, вибіркові та з додатковим завданням.

За ускладненістю мовним завданням виділяються перекази з лексичним, граматичним, стилістичним завданнями.

Твір — загальна назва цілого ряду вправ у самостійному зв'язному переказі будь-якого матеріалу.

Серед творів на нелітературну тему виділяють:

- твори на матеріалі особистих переживань;
- твори на матеріалі спостережень над явищами природи, суспільного життя, виробничої діяльності людей;
- твори за картиною;
- твори за аналогією з тим чи іншим випадком, взятим з художнього твору.

За жанром це можуть бути твори-описи, твори-розповіді, твори-роздуми.

Завдання. Напишіть твір на одну із запропонованих тем; продемонструйте досконалість тричастинної його композиції.

Ти — весь у слові, як у сповиткові,
З колиски до калини при горбі...

(Б. Олійник)

Можна вибирати друзів і дружину.

Вибрати не можна тільки Батьківщину

(В. Симоненко)

Воскресайте, камінні душі,
Розчиняйте серця й чоло,
Щоб не сказали
Про вас грядущі
— Їх на землі не було...

(В. Симоненко)

Нехай ніхто себе не потіша,
Що зраджу я сім'ю свою велику.
Я — українець, і моя душа
Ні з ким не розмежована довіку.

(В. Кочевський)

2. Опрацюйте нижче поданий матеріал, що стосується етикетних мовленнєвих формул. Складіть речення з тими виразами, що найбільше Вам імпонують (не менше 50) (5 балів).

МОВНІ СТЕРЕОТИПИ

Звертання

Дорогі друзі!
Громадянине (громадянко)!
Пане (добродію)!
Пані (добродійко)!
Панове!
Товариші!
Вельмишановний...
Високоповажний...
Шановна громадо!
Люди добрі (товариство)!
Діти!
Господарю (господине)!
Діти!

Вітання та побажання

Добридень (доброго дня, здрастуйте, здорові будьте)!
Доброго ранку (вечора)!
Привіт!

Вітаю!
Поздоровляю вас!
Зі святом вас!
Вітаю з днем народження!
Бажаю (зичу) вам здоров'я, щастя, успіхів!
Щасливих свят вам!
Дозвольте вітати вас від імені...

Прощання

До побачення!
Вибачте, мені час іти.
На жаль, я поспішаю.
Сподіваюсь, ми скоро побачимось.
До наступної зустрічі!
Бувайте здорові!
Бувайте.
Усього найкращого.

Запрошення та прохання

Я хочу запросити вас до себе.
Проходьте, будь ласка (прошу, проходьте)!
Підійдіть, будь ласка, ближче!
Прошу, сідайте (сідайте, будь ласка).
Ласкаво просимо!
Дозвольте запросити вас...
Чи не хотіли б ви...
Чи не бажаєте ви...
Я хочу попросити вас зробити мені послугу.
Скажіть, будь ласка...
Будьте ласкаві, напишіть (поясніть)...
Чи можу я попрохати...?

Висловлення власної точки зору

Я думаю (вважаю, гадаю, знаю), що....
Я переконаний, що...
По-моєму...
На мій погляд...
Мені здається, що...

Зрозуміло, що...
Я б сказав, що...
Моя позиція (точка зору) така...
Моє ставлення до... таке...
Я хотів би сказати
 (відмітити, підкреслити, зауважити) таке...
Хотілось би висловити таку думку (побажанья)...
Мені хочеться звернути вашу увагу на...
Сказати правду, я...
Спробую пояснити свою точку зору.

Посилання на джерело, авторитет, думку
Відомо (мені відомо, всім відомо, загальновідомо,
стало аксіомою), що...

Наскільки я знаю...
Кажуть...
Мені говорили...
Нам розповідали...
За свідченням...
За загальним визнанням...
За відомостями (даними) преси
 (спеціалістів, учених)...
Як вважає (говорить, думає, стверджує)...
Як сказав (говорив, стверджував) ще...
Судячи по...
Виходячи з останніх даних (спостережень)...
В останній час ходять чутки (розмови), що...
В газетах пишуть про...
Як показує досвід (практика)...

З'ясування думки співбесідника

Як, на вашу думку...
Що ви думаєте про це?
Ваша думка (ставлення)?
Що ви можете сказати з цього приводу?
Що ви хочете цим сказати? Що ви маєте на увазі?
На що ви натякаєте?

Цікаво було б знати думку про...
Хотілося б знати вашу думку...
Як ви ставитесь до...?
Яка ваша точка зору (позиція)?
(А) як (що) ви думаєте (вважаєте)?
Не могли б ви відповісти на таке (це) запитання?
Яким може бути, на вашу думку,
вирішення цієї проблеми?

(А) ваше ставлення до цього?
Чи не здається вам, що...?
Ви поділяєте цю точку зору?
Я переконав вас?

Згода

Так, це так...
Це правда...
Це точно...
Абсолютно точно...
Ви праві...
Правильно...
Це не викликає сумніву (заперечень)...
Я готовий з цим погодитися...
Мені близькі ці думки...
В цілому я згоден з...
Мені теж так здається...
Я поділяю (підтримую) точку зору (думку)...
Хочу підтримати точку зору...
Приєднуюсь до вашої думки...
Я дотримуюсь такої самої думки, цієї самої
(такої самої) точки зору...
Не можу не погодитись з...
Я повністю (цілком) згоден з тими,
хто стверджує, що...

Незгода, заперечення

Ні, це далеко не так...

Вибачте, але ви не праві...
Мені так не здається...
Не можу погодитися з вами (з цим)...
Я думаю по-іншому...
Я дотримуюсь іншої думки...
У мене інша точка зору...
І все ж таки ви мене не переконали.
Я категорично (принципово) не згоден...
Я не поділяю цієї (такої) точки зору.
Я дозволю собі не погодитись з вами...
Не може бути...
Ця точка зору (позиція) викликає заперечення!..

Уточнення

Я хотів би(хочу) уточнити...
Під... я розумію...
Тут потрібно уточнити...
Поясню свою точку зору (позицію) ще раз...
Доведеться пояснити детальніше.
Я маю на увазі таке...
Давайте уточнимо, що ви розумієте під...
Я не зовсім зрозумів, уточніть (поясніть), будь ласка.
Уточніть, що ви маєте на увазі...

Доповнення

Хочу доповнити таке (одне, ось що)...
До цього я б додав...
Слід (треба, потрібно) додати (доповнити)...
Тут можна (треба, потрібно) сказати ще ось про що...
Хочу продовжити думку...
Хочу підняти ще одне питання...
Тут (тоді) виникають нові обставини
(проблеми, питання).
До речі, я подумав ось про що.

Ілюстрація

Наприклад...
Хочу навести (наведу) такий приклад...

Ось яскравий приклад...
Як приклад зішлюсь (можна зіслатися) на...
Яскравим прикладом може служити...
Це можна показати на прикладі...
Можна знайти багато прикладів тому...
Хочу проілюструвати (підтвердити) свою думку
прикладами.

Сумніви, невпевненість, невизначеність

В цілому все це правильно, але все ж таки...
З цим не можна погодитися, але...
Цілком можливо, але...
Ні, я не проти, але...
Згоден, але за умови, що...
З одного боку це так, але з іншого...
Може, ви праві, хоча...
Мабуть з цим я згоден...
Уявімо, що ви праві, однак...
У мене є сумнів з цього питання (приводу).
Важко сказати...
Не знаю точно...
Не впевнений у цьому...
Мені здається, що ви помиляєтесь...
Я б цього не сказав (не стверджував)...
Припустимо, але...

Початок розмови

Давайте поговоримо про...
Я хотів би поговорити з вами...
Я хотів би порадитись з вами з питання...
Мені треба (хочеться) поговорити про...
Я хочу запропонувати для обговорення тему...
Розглянемо ще один аспект цієї проблеми.

Стимулювання розмови

Продовжуйте...
Ми вас слухаємо...
А що ви можете сказати про це (з цього приводу)?

Хто ще хоче сказати
(виступити, доповнити) що-небудь?
Подивимось на це питання з іншого боку...

Припинення розмови

Я про це не хочу (не можу, не хотів би) говорити.
Мені важко обговорювати цю тему
(це питання, цю проблему)

Я не хочу продовжувати розмову на цю тему...

Я не буду (не бажаю) обговорювати цю проблему.

Давайте поговоримо про що-небудь інше.

Давайте змінимо тему.

Перейдемо до іншого питання.

Досить (достатньо) про це.

Корекція розмови

Вибачте, я переб'ю вас.

Вибачте, але я хочу відмітити, що...

Прошу вибачити, що перебиваю, але...

Я змушений вас зупинити...

Вибач, що не даю тобі договорити, але...

Повернемось до нашої теми...

Я все ж таки хотів би повернутися до розмови
(до проблеми)...

Не відхиляйтесь...

3. Розв'яжіть проблемно-ситуативні завдання (10 балів).

* Суворов говорив: „Одяг у плямах — душа в плямах”.

Завдання. Як ви гадаєте, чому до такого висновку дійшов великий полководець? Чи поділяєте ви його думку?

* Обманюючи, людина передусім обманює саму себе: гадає, що вдало збрехала, тоді як люди зрозуміли це, але з делікатності промовчали. Брехня завжди помітна.

(Лихачов Д.)

Завдання. Проаналізуйте життя вашого колективу під

цим кутом зору протягом останнього півроку й підтвердіть або спростуйте думки вченого на кількох прикладах.

* Багато вчителів переконані, що одвічна проблема „батьки й діти” існувала, існує й буде існувати. Але можна її зробити не такою гострою, непорозуміння — не такими глибокими. Адже страждають і діти, і батьки.

Завдання 1. Проаналізуйте останнє непорозуміння між вами й батьками. Як його можна було уникнути?

Завдання 2. Між вами й батьками виник конфлікт. З якого моменту він почався? Побудуйте свій діалог з батьками так, щоб конфлікту не було. Розгортання подій запишіть у формі твору-розповіді з елементами роздуму.

* Редакція газети отримала листа:

„Скажіть, чому в одних людей є все: вони привабливі, чарівні, з гарним смаком, почуттям гумору, їм доступні всі радощі життя. А інші — приречені на страждання, чекання якогось чуда. Якщо йдуть дві дівчини і одна з них красива, а інша ні, то звернуть увагу, звичайно ж, на вродливу, і ніхто не здогадається, як ние душа її супутниці. А буває, що некрасивим людям кидають ще „й уїдливі насмішки, образливі слова.

Ви, очевидно, уже здогадалися, що розповідаю я про себе. Мене давить гніт потворності”.

Завдання 1. На які думки про спілкування ровесників наштовхує цей лист?

Завдання 2. Що б ви відповіли на цю сповідь дівчини?

* Дехто з педагогів вважає, що для піднесення якості навчання учитель повинен володіти мистецтвом викладання. А для цього він насамперед глибоко повинен знати свій предмет.

Завдання 1. Висловіть аргументоване власне міркування, чи досить цієї якості вчителя, щоб учні добре вчилися й мали глибокі знання.

Завдання 2. Які ще риси вчителя ви вважаєте такими ж необхідними в піднесенні якості навчання?

* Що означає хороший учитель? Це насамперед людина, яка любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними, вірить у те, що кожна дитина може стати доброю людиною, вміє дружити з дітьми, бере близько до серця дитячі радощі й прикрощі, знає душу дитини, ніколи не забуває, що й сам був дитиною.

(Сухомлинський В.)

Завдання. Дайте відповідь, якому учителю ви віддасте перевагу. Чому? Які б якості в учителів хотіли бачити ви? Чи може бути, на ваш погляд, учитель ідеальним?

* Надійка з болем розповідає:

Мене запросила на день народження подруга. Гостей було багато. Подарунки — дорогі сувеніри, прикраси, біжутерія. Я подарувала книгу. І... залишилася без подруги. Вона відвернулася від мене, їй не сподобався мій подарунок.

Як мені бути?

Завдання. Підготуйте модель обговорення поданої проблеми з учнями школи.

* Шестикласник поділився такими міркуваннями:

— У нашому класі ми часто даємо прізвиська один одному: Сірий, Жир, Мочало, Попугай, Трипузо. Дехто з цим веде боротьбу, особливо нам за це дорікають вчителі. А чи варто боротися з прізвиськами? Адже ми бачили багато фільмів про індіанців, і там теж вони мали прізвиська: Соколине Око, Вірна Рука, Громовержець та інші.

Завдання. Що б ви відповіли на ці міркування?

* Три тижні не був у школі Сергійко: хворів. Скучив за товаришами і вчителем.

Радісний, збуджений прийшов хлопчик до школи після хвороби. Ось і його парта, ось і товариші.

Думалось Сергійкові: в очах товаришів побачить він

радість і подив. Та їхні очі були спокійні й незворушливі. Сусід по парті Миколка запитав:

- А ти виконав сьогодні завдання?
- Виконав, — тихо сказав Сергійко й заплакав.

(В. Сухомлинський)

Завдання. Оповідання В.О. Сухомлинського називається „Чому плакав Сергійко?”. Дайте відповідь на це запитання.

Змоделюйте бесіду з учнями школи щодо обговорення поданої ситуації.

4. Напишіть реферат на одну із запропонованих тем (10 балів).

- Усне мовлення як засіб і предмет навчання.
- Культура ділового спілкування.
- Форми шанобливого звертання до людини та проблеми їх нормалізації.
- Публічний виступ та умови його успішності.
- Інтернаціональне й національне в мові як об'єкт психо- і соціолінгвістичного аспектів культури мови.
- Культура розмовного мовлення.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО КУРСУ

1. Розкрийте зміст основних компонентів моделі процесу комунікації.
2. Схарактеризуйте умови, що уможливають реалізацію процесу комунікації.
3. На основі функцій професійно-педагогічної комунікації вчителя розробіть сукупність комунікативних якостей, що забезпечують їх реалізацію.
4. За допомогою яких чинників можна досягти взаєморозуміння під час обміну інформацією?
5. Зіставте процес педагогічного спілкування в школі й у ВНЗ з погляду мети, завдань, функцій, педагогічних тактик спілкування.
6. Доберіть приклади використання вчителем (викладачем ВНЗ) різних стилів спілкування. Проаналізуйте.

зуйте причини, що зумовили доцільність саме цих стилів у конкретних ситуаціях.

7. Наведіть із власного досвіду приклади проблемних чи конфліктних ситуацій, що виникли через нерозуміння, неправильне використання вчителем (викладачем ВНЗ) стилю спілкування.
8. Розкрийте зміст вербальних засобів комунікації.
9. Обґрунтуйте сукупність мовленнєвих умінь, що забезпечують ефективність усного професійно-педагогічного мовлення.
10. Назвіть особливості різновидів мовлення вчителя (монолог, діалог).
11. Сформулюйте вимоги до писемного мовлення вчителя.
12. Охарактеризуйте спільні й відмінні характеристики усного й писемного педагогічного мовлення.
13. Поняття про літературну мову. Мова й мовлення, функції, форми існування.
14. Культура мовлення вчителя.
15. Загальна характеристика комунікативних ознак культури мовлення.
16. Правильність мовлення як найважливіша комунікативна ознака. Поняття норми літературної мови.
17. Чистота мовлення та її основні аспекти.
18. Поняття про точність мовлення. Вимоги щодо точного мовлення.
19. Логічність мовлення. Умови створення логічного мовлення вчителя.
20. Доречність і багатство як важливі комунікативні ознаки мовлення.
21. Структура виразності мовлення. Чинники, що впливають на її формування.
22. Техніка мовлення як необхідна передумова словесної дії.
23. Засоби логіко-емоційної виразності мовлення.
24. Етапи підготовки до публічного виступу. Вимоги до мовлення оратора.
25. Мовленнєвий етикет педагога.

ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

1. Абрамович С. Д. Мовленнева комунікація : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / С. Абрамович, М. Чікарькова. — К. : Центр навчальної літератури, 2004. — 472 с.
2. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович. — К. : Видавничий дім КМ Academia, 1994. — 254 с.
3. Бабич Н. Д. Лінгво-психологічні основи навчання і вивчення мови / Н. Д. Бабич. — Чернівці : Слово, 2000. — 251 с.
4. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посібник / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.
5. Битянова М. Особенности человеческой коммуникации / М. Битянова // Школьный психолог. — 1999. — № 30. — С. 18 — 23.
6. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посіб. / Н. П. Волкова . — К. : ВЦ „Академія”, 2006. — 256 с.
7. Гойхман О. Я. Речевая коммуникация: учебник [для высш. уч. завед.] — 2-е изд., перераб. и доп. / О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина. — М. : ИНФРА, 2008. — 272 с.
8. Головин Б. Н. Как говорить правильно: заметки о культуре речи / Б. Н. Головин. — М. : Высш. шк., 1988. — 159 с.
9. Головин Б. Н. Основы культуры речи: учеб. пособие [для высш. уч. завед.] / Б. Н. Головин . — М. : Высш. школа, 1980. — 335 с.
10. Гольдин В. Е. Речь и этикет : книга для внекл. чтения учащихся / В. Е. Гольдин . — М. : Просвещение, 1983. — 109 с.
11. Дика Н. Поняття культури мовлення учнів / Н. Дика // Дивослово. — 2002. — №2. — С. 50 — 51.

12. Ильяш М. И. Основы культуры речи : учеб. пособие [для филол. спец. ун-тов] — Киев : Одесса : Вища шк., 1984. — 187 с.
13. Климова К. Я. Основы культуры і техніки мовлення : навч. посіб / К. Я. Климова . — К. : Ліра, 2007. — 240 с.
14. Культура української мови (довідник) / за ред. В. М. Русанівського. — К. : Либідь, 1990. — 314 с.
15. Культура русской речи : учебник [для вузов] / под ред. Л.К. Граудиной, Е. Н. Ширяева. — М. : НОРМА, 2000. — 560 с.
16. Ладыженская Т. А. Устная речь как средство и предмет обучения : учеб. пособ. [для студентов] / Т. А. Ладыженская. — М. : Флинта, Наука. — 1998. — 136 с.
17. Мусатов С. Педагогічна комунікація: психологічні витоки та особливості / С. Мусатов // Освіта і управління. — 1999. — Т. 3. — № 3. — С. 25 — 31.
18. Новый тлумачний словник української мови : у 3т. [уклад. Яременко В. В., Сліпушко О. М.]. — К. : Аконт, 2003. — 926 с.
19. Ожегов С. И. Работы по культуре речи / Ожегов С.И. // Лексикология. Лексикография. Культура речи. — М., 1974. — С. 218—308.
20. Олійник В. Поетичні джерела красномовства / В. Олійник // Трибуна. — 1991. — № 3. — С. 13 — 17.
21. Олійник Г. А. Виразне читання. Основи теорії: навч. посіб. / Г. А. Олійник. — К.: Вища шк., 1995. — 207 с.
22. Олійник О. Світ українського слова : навч. посіб. / О. Олійник. — К. : Хрещатик, 1994. — 416 с.
23. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. — К. : Либідь, 1976. — 235 с.
24. Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні по-

- ради : навч. посіб. / О. Пономарів. — К. : Либідь, 1999. — 240 с.
25. Русанівський В. М. Життя слова / В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко. — К. : Вища шк., 1978. — 191 с.
26. Сагач Г. Золотослів : навч. посіб. [для середніх і вищих навчальних закладів]. — К. : Радуга, 1993. — 378 с.
27. Сердюк О. П. Основи управління комунікативним процесом: підручник / О. П. Сердюк. — К. : ІЗМН, 1998. — 234 с.
28. Стельмахович М. Г. Мовний етикет / М. Г. Стельмахович // Культура слова. — К., 1981. — Вип. 20. — С. 18 — 24.
29. Томан І. Мистецтво говорити / І. Томан : [пер. з чеської В. І. Романця]. — К. : Політвидав України, 1989. — 293 с.
30. Фердинанд де Соссюр. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. — М. : Высш. шк., 1977. — Т. 2. — С. 18 — 123.
31. Формановская Н. И. Речевой этикет и культура общения / Н. И. Формановская. — М.: Высш. шк., 1989. — 156 с.
32. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. — М. : ИКАР, 2007. — 480 с.
33. Чак Є. Складні випадки вживання слів [довідник] / Є. Чак. — К. : Рад. шк., 1984. — 156 с.

Наукове видання

Кизилова Віталіна Володимирівна

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА МОВЛЕННЄВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

*Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

За редакцією автора
Комп'ютерний макет — Крайнюк А. М.

Здано до склад. 09.06.2010 р. Підп. до друку 09.07.2010 р.
Формат 80х64 1/16. Папір офсет. Гарнітура SchoolBookC.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 10,7. Наклад 1000 прим. Зам. № 110.

Видавець

**Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”**
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.

Виготовлювач

ТОВ „Лугань-Поліграф”
вул. Лермонтова, 1-Б, м. Луганськ, 91055. Тел.: (0642) 71-64-31.
Свідоцтво про державну реєстрацію № 100154384